

**T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

İDRÎSÎLER DEVLETİ (172-375/788-985)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

İlhan YAKUT

Enstitü Anabilim Dalı

: Tarih

Enstitü Bilim Dalı

: Ortaçağ Tarihi

Tez Danışmanı: Yrd. Doç. Dr. Mahmut KIRKPINAR

AĞUSTOS – 2017

T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

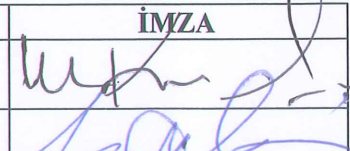
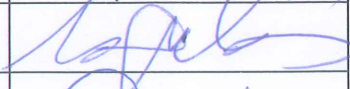
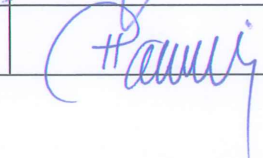
İDRİSİLER DEVLETİ (172-375/788-985)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

İlhan YAKUT

Enstitü Anabilim Dalı : Tarih
Enstitü Bilim Dalı : Ortaçağ Tarihi

“Bu tez 14./08./2017 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından Oybirliği ile kabul edilmiştir.”

JÜRİ ÜYESİ	KANAATI	İMZA
Yrd. Doç. Dr. Mahmut Kılıpınar	Başarılı	
Doç. Dr. Hasim Salim	Başarılı	
Prof. Dr. Hasan H. Adalgaç	Başarılı	

SAKARYA
ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ YÜKSEK LİSANS/DOKTORA İNTİHAL YAZILIM RAPORU BEYAN BELGESİ

Tez Başlığı: İDRİSİLER DEVLETİ (172-375/788-985)

Yukarıda başlığı belirtilen tez çalışmamın toplam 80 sayfalık kısmına ilişkin *Sakarya Üniversitesi Lisansüstü Yönetmeliği Madde 28* uyarınca aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan ve 14/08/2017 tarihinde Sosyal Bilimler Enstitüsü tarafından şahsıma iletilen *Turnitin* intihal tespit programı raporuna göre tezimin benzerlik oranı % 19'tır.

Uygulanan filtrelemeler:

- 1) Kaynakça hariç
- 2) Alıntılar dahil
- 3) 5 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Bu bilgiler doğrultusunda tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

Öğrenci
İlhan YAKUT

14/08/2017

ÖĞRENCİ BİLGİLERİ

Adı – Soyadı : İlhan YAKUT
Öğrenci Numarası : 126012018
Ana Bilim Dalı : Tarih
Programı : Ortaçağ
Statüsü : Y. Lisans Doktora Bütünleşik Doktora

Danışman
Yrd. Doç. Dr. Mahmut KIRKPINAR

14/08/2017

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR	iii
ÖZET	iv
SUMMARY	v
GİRİŞ	1
BÖLÜM 1: İDRÎSÎ HÂKİMİYETİ ÖNCESİ MAĞRÎB (KUZEY AF-RÎKA)'İN	
DURUMUNA GENEL BİR BAKIŞ	7
1.1. Mağrîb (Kuzey Afrika)'in Coğrafi Konumu	7
1.2. Siyasî Durum	10
1.3. Sosyal Durum	13
1.4. Dînî Durum	15
BÖLÜM 2: İDRÎSÎLER'İN KURULUŞU, İDRÎSÎ HÜKÜMDARLARI VE	
FAALİYETLERİ	18
2.1. İdrîsîler'in Ortaya Çıkışı	19
2.2. I. İdrîs (el-Ekber) b. Abdûllah ve İdrîsîler Devleti'nin Kuruluşu (172-175/788-791/792)	25
2.3. II. İdrîs b. İdrîs (el-Ezher) (187-213/803-828/829)	28
2.4. Muhammed (el-Muntasır) b. II. İdrîs (213-221/828-836)	33
2.5. I. Ali b. Muhammed (221-234/836-849)	34
2.6. I. Yahya b. Muhammed (234-249/849-863)	35
2.7. II. Yahya b. Ali (249-252/863-866)	35
2.8. II. Ali b. Ömer b. II. İdrîs (252-?/866- ?)	36
2.9. III. Yahya b. Kâsım b. II. İdrîs (el-Mukaddem) (?-292/?-905)	36
2.10. IV. Yahyâ b. İdrîs b. Ömer b. II. İdrîs (292-310/905-922)	38
2.11. I. Hasan b. Muhammed b. Kasım b. İdrîs (el-Haccem) (310-313/922-925)	39
2.12. Kasım Kenûn b. Muhammed b. Kasım (?/937-948)	41
2.13. Ebû'l-Ayş Ahmed b. Kenûn b. Muhammed (337-343/948-959)	42
2.14. II. Hasan b. Kenûnve İdrîsîler'in Yıkılışı (343-375/954-974), (984-985)	43

BÖLÜM 3: İDRİSÎLER DEVLETİ'NİN DİĞER DEVLETLERLE İLİŞKİSİ	45
3.1. Abbasîlerle İlişkiler	45
3.2. Ağlebîlerle ilişkiler.....	46
3.3. Berberî Kabilelerle İlişkiler.....	47
3.4. Hâricîlerle İlişkiler	48
3.5. Rüstemîlerle İlişkiler	49
3.6. Fâtımîlerle İlişkiler.....	51
3.7. Endülüs Emevîleriyleİlişkiler.....	53
BÖLÜM 4: İDRİSÎLER DEVLETİ'NDE KÜLTÜR VE UYGARLIK.....	55
4.1. Fas Şehri'nin Kuruluşu	55
4.2. İktisadî Durum	61
4.3. Dînî ve Fikrî Durum.....	64
4.4. İdrîsîler ve Zeydîyye Fırkası	67
SONUÇ.....	71
KAYNAKÇA	75
ÖZGEÇMİŞ.....	81

KISALTMALAR

b.	: Bin, İbn
Bkz.	:Bakınız
c.	:Cilt
çev.	:Çeviri
DİA.	:Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
D.G.B.İ.T	:Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi
D.Ü.İ.F.D	:Dicle üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,
H.	:Hicri
Haz.	:Hazırlayan
Hız.	:Hazreti
m.	:milâdi
M.	: metre
İ.A.	:Milli Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi
s.	:Sayfa
trc.	:Tercüme
thk.	: Tahkim
y.y.	:Yüzyıl
Yay.	:Yayımları

Tezin Başlığı: İdrîsîler Devleti (172-375/788-985)

Tezin Yazarı: İlhan YAKUT **Danışman:** Yrd. Doç. Dr. Mahmut KIRKPINAR

Kabul Tarihi: 14.08.2017 **Sayfa Sayısı:** v (ön kısım)+81 (tez)

Anabilimdalı: Tarih

Bilimdalı: Ortaçağ Tarihi

İdrîsîler Devleti, Hz. Ali'nin oğlu Hasan'ın torununun oğulları tarafından kurulmuştur. Ehl-i Beyt'ten olan Hüseyin b. Ali, Abbasîler Devleti'nin kötü tutumuna isyan edince, Hüseyin b. Ali ve taraftarları ile Abbasî ordusu Fâh adı verilen mevkide karşı karşıya geldi. Yapılan savaş neticesinde Hüseyin b. Ali ve destekçilerinin birçoğu öldürüldü. Ancak Hz. Ali'nin torunlarından Yahya b. Abdullah ile İdrîs b. Abdullah kurtulmayı başardı. Yahya, Deylem tarafına kaçtı. Ancak kısa süre sonra bir hile ile yakalandı ve öldürüldü. İdrîs b. Abdullah ise, Mağrib (Kuzey Afrika) bölgesine kölesi Raşîd ile kaçarak bölgedeki Berberîlerin desteğini arkasına almak suretiyle İdrîsîler Devleti'ni kurmayı başardı. İslam adına büyük eserler inşa eden İdrîsîler Devleti'nin özellikle ilk iki hükümdarı ve halefleri şehirler kurarak medenileşme ve İslamlaşma hususunda başarılı olmuşlardır. Ancak zaman içerisinde kaybolan bu eserlerden sadece Fas Şehri ayakta kalmayı başarmıştır.

On üç hükümdarın başa geçtiği ve yaklaşık iki yüz yıl ayakta kalan İdrîsîler Devleti, yıkılış sürecinde bazen Fâtımîler bazen de Endülüs Emevî Devleti'ne bağlı bir emirlik haline geldi. Son hükümdar II. Hasan zamanında Endülüs Emevîleri tarafından ortadan kaldırıldı.

Anahtar Kelimeler: İdrîsîler Devleti, Fas, İdrîs b. Abdullah, Fâtımîler, Endülüs Emevî Devleti

TezinBaşlığı: The Idrîsîd Dynasty (172-375/788-985)	
Author: İlhan YAKUT	Supervisor: Asst. Prof. Mahmut KIRKPINAR
Date: 14.08.2017	Nu: Of pages: v (pre text)+81(main body)
Department: History	Subfield: Middle Ages History
<p>The Idrîsîd dynasty was founded by the sons of Ali's son Hasan's grandsons. When Hussein b. Ali from Ahl al-Bayt, rebels against the bad attitude of the Abbasîd State, Hussein b. Ali and his supporters came face to face with the Abbasîd army in a place called Fah. As a result of this war, Hussein b. Ali and most of his supporters killed. However, grandson of Hz. Ali Yahya b. Abdullah and Idrîs b. Abdullah managed to survive. Yahya who escaped to Daylam was captured as a result of a cheat in a short time and then killed. Idrîs b. Abdullah escaped with his slave Rashîd to Maghreb (North Africa) and managed to establish Idrîsîd dynasty by means of support from Berbers. Idrîsîd dynasty constructed many great masterpieces on the name of Islam and the first two emperors, particularly, and their followers were successful in civilization and Islamization by establishing cities. However, only the city of Fes survived among these lost masterpieces.</p> <p>Idrîsîd dynasty was governed by thirteen emperors and lived for about two hundred years. During the collapse period it became an emirate belonging to Fatimîd Caliphate for some times and Caliphate of al-Andalus for other times. It was ruined by Caliphate of Cordoba during the term of the last emperor Hasan II.</p>	
Key Words: Idrîsîd dynasty, Fes, Idrîs b. Abdullah, Fatimîd Caliphate, Caliphate al-Andalus	

GİRİŞ

Çalışmanın Önemi

Ülkemizde Mağrîb bölgesi ve bu bölgede kurulan devletlerin tarihi üzerine yapılan çalışmaların yetersizliğinden dolayı İdrîsîler Devleti üzerinde yoğunlaştık. Bölgede kurulan devletlerden biri olan İdrîsîler'in kültürel mirasın değerine ve önemine değinerek bilim dünyasının dikkatini Mağrîb bölgesine çekmek için bu çalışmayı tercih ettik.

Çalışmanın Amacı

Tarih araştırmalarında, imkânlar ölçüsünde birinci el kaynaklara dayanmak tarih metodolojisinin olmazsa olmazlarından. Ancak, çalışmamızın konusu olan *İdrîsîler Devleti (H.172-375/ M.788-985)* ile ilgili bilgi ihtiva eden eserlerin de azlığı bilinen bir gerçektir. Genellikle İdrîsîler Devleti'ni ele alan kaynaklarda, daha çok devletin kurulmuş olduğu ve coğrafi konumu itibari ile son derece önemli olan Mağrîb (Kuzey Afrika) bölgesi ön plana çıkmaktadır. Aynı zamanda, Abbasîler Devleti'nden bağımsızlığını kazanan bir devlet olduğu için Abbasîlerden bahseden bazı kaynaklar ve komşu olduğu devletleri (Ağlebîler, Fâtımîler, Endülüs Emevîler, Rüstemîler) ele alan çalışmalarda İdrîsîler Devleti az da olsa ele alınmaktadır. Bunun yanında yaptığımız araştırmalar neticesinde konuyla ilgili herhangi bir tez çalışmasına rastlamadık. Bu ihtiyaçtan ötürü, İdrîsîler Devleti konusunu imkânlar çerçevesinde ele almak suretiyle ilim dünyasına kazandırmaya çalıştık.

Çalışmanın Yöntemi

Bu çalışma ile ilgili öncelikle kaynak taraması yapılarak konuya dair elde edilen bilgiler toplamak suretiyle kaydedilmiştir. Bir sonraki aşama olarak konularına göre bu bilgiler düzenlenerek fişleme metodu ile sentez haline getirilmiştir. Fişler bir araya getirildiğinde tezin dört bölüme ayrılmaya ihtiyaç olduğu kanaatine varılmıştır. Bu nedenle çalışmamızı giriş ve dört bölüm şeklinde hazırladık. Giriş kısmında, çalışma sürecinde istifade ettiğimiz kaynakların ve araştırma eserlerin öneminden bahsettik. Birinci bölümde, İdrîsî hâkimiyeti öncesi Mağrîb'in genel durumunu, İkinci bölümde, İdrîsîler'in ortaya çıkışı, kuruluş ve İdrîsî hükümdarları ve faaliyetlerini ele aldık. Üçüncü bölümde, İdrîsîler'in diğer devletlerle olan münasebetlerini inceledik. Dördüncü bölümde ise, İdrîsîler dönemi

kültür ve uygarlığı ve İslam medeniyetine olan katkılarına yer verdik. Burada Fas Şehri’ni, öneminden dolayı ayrı başlık altında ele almak suretiyle tezimizi tamamladık.

Sınırlılıklar

Çalışmanın kapsamış olduğu döneme ait kaynaklara bakıldığında İdrîsîler Devleti’ni ele alan kaynak sayısı oldukça sınırlıdır. İdrîsîler Devleti’nin kuruluş dönemi ve birkaç emir dönemi dışında geniş bilgi bulmak oldukça zordur. Çünkü çalışmamıza yer veren kaynaklar devleti özet şeklinde ele almışlardır. Biz de imkânlardâhilindebu kaynaklardan faydalandık.

I. Kaynaklar ve Araştırmalar

Burada öncelikle, çalışmada en çok başvurulan eserleri genel hatlarıyla tanıtmak sureti ile hangi eserlerden ne ölçüde faydalanıldığı konusu üzerinde durulacaktır.

I.I. Kaynaklar

İdrîsiler Devleti konulu çalışmamızda başvurduğumuz kaynakların başında İbnü’l-Esîr’in “*el-Kamil fi’t-Tarih*” adlı eseri gelmektedir.¹ İslam tarihçileri için son derece önem arz eden bu eser, ilk devir İslam tarihi çalışmalarında başvurulan sayılı kaynaklar arasında yer almaktadır. İbnü’l-Esîr’in bu eseri, çalışmamızın bilhassa ilk dönemleri için başvurduğumuz en önemli kaynaklardan biri olmuştur. Çünkü İdrîsîler Devleti’nin çekirdeğini oluşturan gelişmeleri bu eserde görmek mümkündür. Eserde, konumuzla ilgili olarak, Ehl-i Beyt mensuplarından olan Hüseyin b. Ali’nin Abbasîlere karşı başlattığı isyanı ve sebeplerini ele aldıktan sonra, kendisine biat eden insanlarla Fâh bölgesinde Abbasîler’e karşı yapılan savaşı ve neticesinde yaşanan gelişmeleri buradan takip etme imkânını elde ettik.

İslam tarihçileri için kayda değer bir eser de, İbn Kesîr’in “*El-Bidaye ve’n-Nihaye*” adlı eseridir.² Eserde yer alan ve çalışmamızla ilgili olarak İdrîsîler Devleti’nin kurucusu İdrîs

---

¹ İbnü’l-Esîr, İzzüddin Ebu’l-Hasan Ali b. Muhammed el-Cezerî, *el-Kamil fi’t-Tarih*, (I-XII), Beyrut, 1965; *el-Kamil fi’t-Tarih Tercümesi*, VI, (çev. Abdullah Köse), Bahar yayınları, İstanbul, 1986.

² İbn Kesîr Ebu’l-Fida, *El-Bidaye ve’n-Nihaye*, (774/1372-1373) (I-XIV), (thk. Ahmed Ebû Mülhım-Ali-Necîb Atvî-Fuad es-Seyyîd-Mehdî Nasıruddîn-Ali Abdü’s-Satir), (*Büyük İslam Tarihi*), X, (çev. Mehmet Keskin), Çağrı yayınları, İstanbul, 1995.

b. Abdullah'ın kardeşi olan ve Fâh savaşından sonra Deylem'e kaçarak Harûn er- Reşîd ile mücadele eden Yahya b. Abdullah başlığından yararlandık.

Mağrib'li Meşhur İbn Haldûn'un "*Mukaddîme*" adlı eseri³ istifade ettiğimiz çalışmaların başında yer almaktadır. Sosyal bilimler için başucu eseri konumunda olan bu eserden, İdrîsîler'in soyu hakkında verdiği bilgidan faydalandık.

Kaynakların ifadesine göre, devletin gerçek kurucusu olan II. İdrîs, bir köle veya bir cariyeden dünyaya geldiği için etraftakiler onun babası I. İdrîs'ten değil de kölesi olan Raşîd'den olduğu haberi yaymaya çalıştılar. İbn Haldûn, bu haberin doğru olmadığına dair bilgiler vererek İdrîsî soyunun Ehl-i Beyt'ten geldiğini izah etmektedir. Biz de bunu çalışmamıza yansıtmaya çalıştık. Buna ilaveten eserde, II. İdrîs'in kurduğu Fas Şehri'nin kuruluşu, sosyal ve mimari yapısı hakkında konumuzu aydınlatacak bilgilerden de istifade ettik.

Muhammed b. El-Mukaddesî, *Ahsenü't-Takasîm (İslam Coğrafyası)*,⁴ bir coğrafya eseri olan bu kaynakta yer alan, Mağrib coğrafyası, bölgenin genel anlamda din, gelenek ve görenek gibi kültürel gelişmelerini ele alan bilgilerden istifade ettik.

Belâzürî, "*Fütûhu'l-Buldan*"⁵ çok az istifade ettiğimiz eserlerden biridir. Daha çok erken dönemlerde fethedilen İfrîkiyye veya Mağrib bölgesi ile ilgili bilgidan çok az faydalandık. Konumuz olan İdrîsîler Devleti ile doğrudan bilgiye yer vermemesi ve daha çok İslamın erken dönemlerine temas etmesiesere az başvurmamıza sebebiyet vermiştir. Bir başka başvuru kaynak, Taberî'nin "*Tarihu'l-Ümem ve'l-Mülûk*"⁶ adlı eseridir. Erken dönem İslam tarihi açısından fevkalade bir öneme sahip olan ve Taberî Tarihi olarak bilinen bu kaynağın konumuzla ilgilidolaylı bilgiler yer alan kısımlarından faydalandık. Bu yüzden, İdrîsîler Devleti'nin kurulduğu bölge ile alakalı yüzeysel bilgilerle yetinmek zorunda kaldık.

---

³ Ebu Zeyd Velîyüddin Abdurrahman b. Muhammed, *Mukaddîme*, (808/1406), I, Şark İslam Klasikleri, Ankara, 1988. (Haz: Zakir Kadiri Ugan ve aynı cildin başka çevirmeni: Turan Dursun, I. Baskı, Onur yayınları, İstanbul 1977); *Mukaddîme* II, (Haz: Süleyman Uludağ), I. Basım, Dergâh yayınları, İstanbul, 1983.

⁴ Muhammed b. El-Mukaddesi, *Ahsenü't-Takasim (İslam Coğrafyası)*, (çev: Ahsen Batur), İstanbul, 2015.

⁵ Belâzürî, Ebü'l-Abbas Ahmed b. Yahya b. Cabîr, (279/892), *Fütûhu'l-Buldan*, (trc. Mustafa Fayda), Siyer yayınları, İstanbul, 2013.

⁶ Taberî, Muhammed b. Cerîr, (310/922) *Tarihu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, (I-XI), (thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim), Beyrut, 1387/1967; (*Tarih-i Taberî Tercümesi*), III.; Ayrıca, ed. M.de Goeje, (I-III), Leiden 1879-1881.

I.II. Araştırmalar

Kaynak konusunda olduğu gibi, araştırmalar hususunda da İdrîsîler ile ilgili az sayıda eserin kaleme alındığını söyleyebiliriz. Mevcut çalışmalarda daha çok Mağrîb coğrafyası ve Abbasîlerle ilişkili olarak detay muhtevayı görmek mümkündür. Çalışmamızın bel kemiğini oluşturan en önemli araştırma, Hasan İbrahim Hasan'ın *İslam Tarihi (Siyasî-Dînî-Kültürel-Sosyal)*, adlı eseridir.⁷ Bu eser İdrîsîler Devleti'ni geniş olarak ele alan ve en çok istifade ettiğimiz araştırma eserlerin başında yer almaktadır. Aşağıda sıralayacağımız bütün kısımları değerlendirerek ihtiyacımız olan bilgiye çalışmamızda yer verdik. Eser, İdrîsîler Devleti öncesi Mağrîb'in genel durumunu ayrı başlıklar altında toplamak suretiyle, devletin kuruluş, gelişim ve yıkılış aşamalarını geniş bir perspektifle ele almıştır. Bunun yanında İdrîsî hükümdarlarının (emirlerinin) birkaçı dışında tek tek incelemek suretiyle onların dönemlerinde yaşanan gelişmeleri ele almıştır. Ayrıca, İdrîsîler Devleti'nin kültür ve uygarlığını geniş bir şekilde ele almıştır. Fas şehri'nin adının konması ve kuruluğu ile ilgili rivayetler uzerinde durmuştur. Umumiyetle, araştırma esnasında gorduğumuz şu ki, imkânlar olusunde, İdrîsîler Devleti'ni geniş bir şekilde ele alan sayılı birkaç araştırma eserlerinden biridir.

Editörlüğünü Hakkı Dursun Yıldız'ın yaptığı, “*Doğuştan Gunumuze Büyük İslam Tarihi*”, adlı eser⁸ konumuz için ikinci başvuru araştırma eseri olmuştur. Jean Brignon'un Histoire D. Moroc isimli eserinden istifade edilerek hazırlandığı belirtilen bu bolumde İdrîsîler hakkında geniş malumata yer verilmiştir. Birçok ciltten oluşan bu eser, özellikle, ilk u İdrîsî emirin (I. ve II. İdrîs ile Muhammed) yaptıkları seferlerden ve gerçekleştirdikleri yeniliklerden bahsetmektedir. Bu eserde de yer alan, Fas şehri'nin kuruluğu ile ilgili bilgilerden yararlandık. Eserin uuncu cildinde, Harûn er-Reşîd devrinde gerçekleşen i ve dış olaylar başlığından yararlandık. Bu başlıkta Fah Savaşı'nı çalışmamıza aktardık. Dördüncü cildinde ise, Mağrîb'teki Emevî ve Fâtımî devletlerinin arasındaki iktidar mücadelesinde arada kalan İdrîsîler'in izlediği politika kısmından yararlandık.

⁷ Hasan İbrahim Hasan, *İslam Tarihi (Siyasî-Dînî-Kültürel-Sosyal)*, (trc. İsmail Yiğit ve dđr), (I-VI), III-IV, Kayıhan yayınları, İstanbul, 1985-1986.

⁸ Hakkı Dursun Yıldız, *Doğuştan Gunumuze Büyük İslam Tarihi*, (I-XIV), III-IV-V, İstanbul, 1987.

Yine bir başka başvuru eseri İsmail Ceran'ın kaleme aldığı “*Fas Tarihi*” adlı kitabıdır.⁹ İdrîsîler ile ilgili bilgiler de içeren eser, Fas Tarihi üzerine yazıldığı için bölge ile ilgili fazlaca detay bilgi bulmak mümkündür. Eserden, Mağrîb Bölgesi'nin konumu, sınırları ile ilgili rivayetlerden istifade etmekle birlikte, daha çok bölgenin tarih öncesi ve sonrasını ele alan kısımlarından iktibaslar yaptık. Diğer bir ifade ile İdrîsî öncesi, siyasî, iktisadî, sosyal yapı ile ilgili kısımlarına değinmeye çalıştık.

Selâvî (Nâsîrî), Ebü'l-Abbas Ahmed b. Halid, *Kitâbü'l-İstîksâ li ahbârî'd-düvelî'l-Mağrîbî'l-aksa*, I-VIII, (nşr. Cafer en-Nâsîrî-Muhammed en-Nâsîrî)¹⁰19. Yüzyılda kaleme alınmış ve sekiz ciltten müteşekkil bireserdir. Bu eserin I. cildinde yer alan İdrîsî emirleri ve Fas Şehri ile ilgili bilgilerden, çalışmamızın ikincive dördüncü bölümünde faydalandık.

Hikmet Nacî, “*Tarih Boyunca Kuzey Afrîka ve Berberîler*,” çalışmamızda faydalandığımız bir başka eserdir.¹¹ Kuzey Afrîka ve Berberîler üzerine yazılan bu eserin, Fas bölgesinin coğrafyasından, bölgenin yerli ahalisi olarak telakki edilen Berberîler'den ve İdrîsîler Devleti'nden bahseden kısımlarından yararlandık.

Muhîttîn Kapanşahîn, *Ağlebîler(800-909)*, başvurduğumuz bir diğer araştırma eserlerden biridir.¹² Bu çalışma, İdrîsîler Devleti ile Ağlebîler arasındaki ilişkileri ele alırken en çok faydalandığımız kaynağı oluşturmaktadır. Bunun yanı sıra, İdrîsî öncesi Mağrîb coğrafyasını ele alırken başvurduğumuz bu eserde yer alan, İdrîsîler'e karşı kurulan Abbasî-Ağlebî ittifakı ile ilgili bölümünden iktibaslar yaptık.

Veli Ertan, “*Afrîka'da ve Avrupa'da İslamiyet*”, bir ülkeler coğrafyası kitabı niteliğine sahip bir eserdir.¹³ Fas bölgesinin coğrafyası, yeryüzü şekilleri, bölgeye ait geçmişten günümüze dair siyasî, iktisadî durumla ilgili kısımları çalışmamıza aktardık.

---

⁹ İsmail Ceran, *Fas Tarihi*, TTK yayınları, Ankara, 2012.

¹⁰ Selâvî (Nâsîrî), Ebü'l-Abbas Ahmed b. Halid, *Kitâbü'l-İstîksâ li ahbârî'd-düvelî'l-Mağrîbî'l-aksa*, I-VIII, (nşr. Cafer en-Nâsîrî-Muhammed en-Nâsîrî), I, Dârülbeyzâ, 1955.

¹¹ Hikmet Nacî, *Tarih Boyunca Kuzey Afrîka ve Berberîler*, Sulhi Garan matbaası, İstanbul, 1955.

¹² Muhîttîn Kapanşahîn, *Ağlebîler (800-909)*, Yalın yayıncılık, İstanbul, 2013.

¹³ Veli Ertan, *Afrîka'da ve Avrupa'da İslamiyet*, Bahar yayınevi, II. Baskı, İstanbul, 1968.

İdrîsîler Devleti'ni yöneten on üç hükümdarından birkaç cümle ile söz eden bir eser olan Hayati Ülkü'nün, “*Başlangıçtan Günümüze Kadar İslam Tarihi*”¹⁴ adlı çalışmasından da istifade ettik.

İdrîsîler Devleti'nin kuruluşunda yaşanan gelişmeleri ele alırken Yayın yönetmenliğini İsmail Kılıoğlu'nun yaptığı, *İslam Tarihi Kültür ve Medeniyeti*¹⁵ isimli çalışmadan da faydalandık.

Son olarak da üzerinde durulması gereken bir başka kaynak Sa'dun Abbas Nasrullah'ın “*Devletü'l-Edarîse fi'l-Mağrib*”, adlı eseridir.¹⁶ Adından da anlaşılacağı üzere konumuzla doğrudan ilgili olan bu eserden faydalanmaya gayret ettik. Müellif, eserin girişinde Mağrib coğrafyasının sınırlarından, üçüncü fasılda ise, İdrîsî Devleti öncesinden, İdrîsî Hanedanının Mağrib bölgesine gelişinden ve devletin kuruluş sürecinden bahsetmektedir. Netice itibari ile imkânlar ölçüsünde eserden faydalanmaya özen gösterdik.

Bunların dışında, konumuzla ilgili olarak faydalandığımız yerli ve yabancı kaynakları, makaleleri, tezleri ve süreli yayınları kaynakçada gösterdik.

---

¹⁴ Hayati Ülkü, *Başlangıçtan Günümüze Kadar İslam Tarihi*, VI. Baskı, Çile yayımları, İstanbul, 1982.

¹⁵İsmail Kılıoğlu, *İslam Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, I, Hikmet Yayınevi, İstanbul, 1988, s.128 v.d.

¹⁶Sa'dun Abbas Nasrullah, *Devletü'l-Edarîse fi'l-Mağrib*, Darü'n-Nehdati'l-Arabîyye, Beyrut, 1987.

BÖLÜM 1: İDRÎSÎ HÂKİMİYETİ ÖNCESİ MAĞRÎB (KUZEY AF- RÎKA)'İN DURUMUNA GENEL BİR BAKIŞ

1.1. Mağrîb (Kuzey Afrîka)'in Coğrafi Konumu

İdrîsî Devleti'nin üzerinde kurulduğu “Mağrîb” bölgesinin sınırlarını kesin ifadelerle tespit etmek oldukça zordur. Nedeni ise, İfrîkiyye¹⁷ ve Mağrîb coğrafyası hakkında tarihçilerin ve coğrafyacıların görüş birliği içinde olmamalarıdır. Bu nedenle Mağrîb'in tanımını yaptıktan ve bölge ile ilgili birkaç rivayete yer verdikten sonra İdrîsîler Devleti'nin kurulduğu coğrafyanın daha iyi anlaşılacağı kanaatindeyiz.

Arap müellifleri, “Maşrîk”(gün doğusu) kelimesinin anlamının zıddı olan “Mağrîb” (gün batısı) kelimesi ile Kuzey Afrika'yı isimlendirmişlerdir.¹⁸ Zira İslam fetihleri sırasında coğrafi olarak Mağrîb, siyasi olarak da İfrîkiyye ismi verilen bu bölge, zamanla tamamen coğrafi bir özellik kazanmış ve kıtanın tamamına “Afrîka” denilmiştir. Kıtanın kuzey bölgesi için ise bugün, Mısır ve Mağrîb de dâhil olmak üzere, “İfrîkiyye” yani “Kuzey Afrîka” terimi kullanılmaktadır.¹⁹

Mağrîb tabiri bir de, Hz. Ali ile Muaviye arasındaki mücadele esnasında İslam âleminin batısına delalet etmek üzere kullanılmaya başlandı. Bu bakımdan Arap coğrafyacılar, Kuzey Afrîka'nın Mısır'ın batısında kalan bölümüne Mağrîb adını verdiler²⁰ ve Mağrîb'i; Mağrîb'ül Aksa (Fas, Merakeş)²¹, Mağrîb'ül-Evsat (Cezayîr, Tunus) ve Mağrîb'ül-Edna (Trablusgarp yani Libya) olmak üzere üç bölgeye ayırdılar.²²

¹⁷ “İfrîkiyye” kelimesi kaynaklarda farklı yazılmakla birlikte daha çok “İfrîkiyye” olarak geçmektedir.

¹⁸ Kapaşahîn, *Ağlebîler (800-909)*, s.17; G. Yver, “Mağrîb”, *İ.A.*, VII, Eskişehir, 1997, s.142-143. Aydın Çelik, “Fâtîmîler Devleti'nin Kuruluşu”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 15, Sayı: 2, Elazığ, 2005. s.434.

¹⁹ Kapaşahîn, *Ağlebîler (800-909)*, s.17; Nadir Özkuyumcu, “Fethinden Emevîler'in Sonuna Kadar Mısır ve Kuzey Afrîka”, 18-132/639-750”, *Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İstanbul, 1993, s.10. (Basılmamış Doktora Tezi).

²⁰ Adnan Adıgüzel, “Abdülümîn b. Ali Döneminde Muvahhîdler Devleti”, *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Ankara, 2005, s. 12. (Basılmamış Doktora Tezi).

²¹ Ali Rıza Paşa, *Mir'at-ül Cezayîr (Elveda Cezayîr)*, (trc. Ali Şevki), Tarihçi Kitapevi, İstanbul, 2014.s.13.

²² Ceran, *Fas Tarihi*, s.3.

İslam coğrafyacılarının Mağrîb'in sınırları hakkındaki rivayetlerini de üç grupta toplamak mümkündür. Birinci grup rivayetlerde Mağrîb; Tanca'dan başlayıp Atlas Okyanusu sahilini takiple güneydeki sudan çöllere kadar olan bölge olarak tanımlanmaktadır. İkinci grup rivayetlerde Mağrîb; Mısır'ın batısındaki Berka'dan başlayıp Atlas Okyanusu'nda sona ermektedir. Üçüncü grup rivayetlerde ise, Mağrîb, yine Mısır'ın batısındaki Berka'dan başlayıp Tancada son bulduğu, kuzeyde Akdeniz sahillerinde başlayıp güneyde Sudan'ın üst taraflarında bulunan ve doğudan batıya doğru kesintisiz bir şekilde uzanan Sahra'ya yani çöllere kadar olduğu²³ ve Endülüs'ü de içine aldığı bilgisi yer almaktadır.²⁴

İslam tarihçileri ise, Mağrîb ülkeleri veya Berberîstan denilen bu toprakları üç coğrafi bölgeye ayırmışlardır. Birincisi; Kuzey Afrîka'nın Doğu kısmı yani Tunus ve Bîcaye taraflarına "İfrîkiyye" denmektedir. İkincisi; Kuzey Afrîka'nın Batı tarafına Tlemsan Bölgesi de dâhil olmak üzere Orta Mağrîb (Mağrîb'ül Evsat) adı verilmiştir ki, bugünkü Cezayîr'dir. Üçüncüsü ise, Uzak Mağrîb (Mağrîb'ül Aksa)'dir ve Fas topraklarını içine almaktadır. Kısacası; Kuzey Afrîka'nın batısında bulunan ve Libya, Tunus, Cezayîr, Fas ve Morîtanya ülkelerini içine alan bölgeye "Mağrîb" denilmektedir.²⁵

Günümüz coğrafyacıları ise, Afrîka kıtasını; Kuzey Afrîka, Orta Afrîka ve Güney Afrîka olmak üzere üç ana bölgeye ayırmaktadırlar. Bugünkü Mısır, Libya, Tunus, Cezayîr ve Fas ülkelerini içine alan bölge, iklimi, yer şekilleri ve bitki örtüsüyle Afrîka'nın diğer bölgelerinden farklılık arz etmektedir. Muhteşem ve hayli esrarengiz bir bölge olan Mağrîb'in coğrafi konumu, tarihi ve siyasî gelişimini de açıkça etkilemiştir.²⁶ Şehir ve köyleri çok, kendine özgü özellikleri fazla, refah seviyesi fazladır. Pek çok sınır şehri ve

---

²³ İklîmu'l Mağrîb başlığı için Bkz., Makdîsî, Şemsüddin Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed Ebî Bekr, *Kitâbu Ahsenî't-Tekasîm fî Ma'rîfetî'l-Ekalîm* (Ed. M.J. de Goeje), Leiden, 1967. s. 216-236.

²⁴ Kapanşahîn, *Ağlebîler (800-909)*, s. 18-19; Sa'dun Abbas Nasrullah, *Devletü'l-Edarîse fî'l-Mağrîb*, Darü'n-Nehdatî'l-Arabîyye, 1987, s. 14.

²⁵Kapanşahîn, *Ağlebîler (800-909)*, s. 19.; İbrahim Harekat, "Mağrîb", *DİA*, XXVII, Ankara, 2003, s. 314.

²⁶ Kapanşahîn, *Ağlebîler (800-909)*, s. 17; Selâmî Gözenç, *Afrîka Ülkeler Coğrafyası*, İstanbul, 1995, s.3-4.

bu şehirlerde pek çok kaleler, bakımlı bahçeler vardır. Birbirinden uzak bazı adalar da mevcuttur.²⁷

Fas'ın yüzey şekillerine baktığımız zaman, dağlık bir memleket olarak karşımıza çıkmaktadır. Birbirinden farklı olmak üzere üç bölgeye ayrılır:

1- Kıyı Ovalar: Akdeniz'e bakan kısımları dar bir ova şeklinde uzanırken, okyanusa bakan yönlerinde ise geniş ovalar yer almaktadır. Akdeniz kıyılarında iklim ılıman olup yazları sıcak ve kurak kışları ılık ve yağışlı geçer.

2- Dağlık Bölge: Atlas okyanusunun kıyısından başlayan Atlas Dağları, Güneybatıdan Kuzeydoğuya doğru uzanırlar. Adeta bir duvar görevi ifa eden ve üzerinde günlerce kar görülen bu dağların yüksekliği 3000 metreyi bulmaktadır. Dağların yamaçlarından tepelere kadar ormanlar bulunur. Atlas dağlarının arasında step bitkileri görüldüğü gibi Büyük Sahra'ya bakan yamaçları ve etekleri tamamen ormanlıktır.

3- Atlas dağlarının Büyük Sahra'ya bakan kısımları ve eteklerini içine alarak üçüncü bölgeyi teşkil eden bu kısım, oldukça kurak bir alandır. Fas'tan ve Merakeş'ten Büyük Sahra'ya geçecek olan kervanlar ancak 3000 metreyi bulan geçitlerden geçmek zorundadır. Bu bölge oldukça çoraktır. İklimi kurak olan Bölgenin, yüksek yerlerinden orman örtüsü bulunur.

Fas bölgesi, coğrafi açıdan dağların yüksekliği ve ekilmeye elverişli geniş düz ovalarıyla diğer Mağrib (Kuzey Afrika) ülkelerinden ayrılmaktadır. Kuzey Afrika ülkeleri içinde Fas, aynı zamanda dağlık bölgeler arasında uzanan ovaları sayesinde suyu en bol olan ülkedir. Gürül gürül akan nehirleri, ağaçlarla kaplı vadileri vardır. Azemmur Şehri, Mağrib'in en uzun nehri "ilkbaharın annesi" anlamına gelen Ümmü'r-Rebî'nin ağzında çok sonraları 1506 tarihinde Portekizliler tarafından kurulan kalenin etrafında gelişti.²⁸ Nehirlerin çoğunluğu Atlas Okyanusuna dökülür. Bunlar arasında en uzun ve en düzenli akarsuyu olan Ümmü'r-Rebî menderesler teşkil ederek okyanusa ulaşan en büyüklerindedir. Diğerleri ise; Sus, Tensîft, Lukkos ve Mela'dir. Kuzey'de Muluya

---

²⁷ Muhammed b. El-Mukaddesî, *Ahsenü't-Takasîm (İslam Coğrafyası)*, Çev: Ahsen Batur, İstanbul, 2015. s. 237.

²⁸ Ceran, *Fas Tarihi*, s.5.

ırmağı Akdeniz'e dökülürken, Güney'de ise; Sahra'ya doğru akan Der'a (Dra'a-Dira') ve Ziz'dir.²⁹ Ayrıca Fas'ın coğrafi konumu, ona tarihi süreçte ve bugün dâhil diğer kıtalara açılan önemli limanlara ve bu limanlar çerçevesinde gelişen büyük ticaret merkezleri mahiyetindeki şehirlere sahiptir.³⁰ Kısacası, medeniyetler kavşağı olan Fas bölgesi, coğrafi, tarihi ve kültürel özellikleriyle farklılık arz eden sayılı bölgelerden biridir.

1.2. Siyasî Durum

Fas bölgesi, tarihi oldukça köklü bir geçmişe sahip olmasına rağmen, ilk sakinleri hakkında malumat yetersiz görülmektedir. M.Ö III. yüzyılın sonlarında doğudan (muhtemelen Yemen, Mısır ve Kuzey Afrika'nın diğer yerlerinden) buraya bazı kabileler gelerek yerlilerle karışmışlardır. Fas'ta yaşayan Berberî topluluğu Masmude, Zenate ve Sanhace adlı üç büyük kabileden oluşurlar. Çeşitli tabiat olaylarına inanan bu insanlar, avcılık ve ziraat yapmakta idiler. Fenikelilerin Fas sahillerinde görülmesiyle yavaş yavaş onlar için yeni bir yaşam biçimi olacak olan ticarî hayata da alışmaya başladılar.³¹

Fas'ın Akdeniz sahiline bakıldığı zaman bölgede önce Fenikeliler ve daha sonra da Kartacalılar tarafından birkaç kasaba kuruldu.³² Tarihler M. 42 yılını gösterdiğinde Fas kıyıları Romalılar tarafından işgal edilmeye başlandı. M.Ö. 146 yılına kadar Fenikelilerin hâkimiyetinde bulunan Mağrîb, bu tarihten itibaren 439 yılına kadar Romalıların hâkimiyetinde kaldı.³³ Ancak, Vandallar 439 yılında Kartaca'yı ele geçirdi. Daha sonra yaklaşık bir asır Vandalların egemenliğinde kalan bölge, yerli Libyalıların saldırılarına maruz kaldı. Yerlilerle Vandallar arasındaki iktidar mücadelesi, Bizans donanmasının M.533 yılında Kartaca ve eski Roma müstemlekelerinin işgaliyle neticelendi. M. 5. yüzyılın başlarında İspanya'dan Afrika'ya geçen Vandalların istilasına uğrayan Kartaca toprakları, Roma İmparatorluğu ikiye bölününce Bizans'ın payına düştü.³⁴ Ancak,

---

²⁹ Ceran, *Fas Tarihi*, s.3.

³⁰ Ceran, *Fas Tarihi*, s.4.

³¹ İbrahim Harekât, "Fas" *DİA*, XII, s. 188.

³² Çelik, "Fatımiler Devleti'nin Kuruluşu", *F. Ü. S. B. D.*, s.435.

³³ Halil Demircioğlu, *Roma Tarihi*, Ankara, 1998, s. 211, vd.

³⁴ Nacî, *Tarih Boyunca Kuzey Afrika ve Berberîler*, s.109-110.; Veli Ertan, *Afrika'da ve Avrupa'da İslamiyet*, Bahar yayınevi, II. Baskı, İstanbul, 1968, s.62.

Bizans'ın bölgedeki hâkimiyeti de Müslümanların 646 yılında bölgeye gelmesiyle son buldu. Afrîka'da İslam fetihleri, Ömer b. Hattab (13-23/634-644) döneminde, Amr b. As komutasındaki askerlerin 20/641 yılında Mısır'ı ele geçirmesiyle başladı. Akabinde bölgeye gelen Amr b. As, İskenderîyye'yi fethederek Berka'ya geçti ve şehir halkıyla cizye ödemeleri şartıyla anlaşmayı daha uygun buldu. Bu sırada Amr b. As, Ukbe b. Nafi el-Fihri'yi Mağrib'e vali olarak tayin etti.³⁵

Hz. Osman, Hz. Amr b. As'ı Mısır'a ve İskenderîyye'ye gönderince, Abdullah b. Sa'd b. Ebi Serh'i de 25/645-646 yılında çok sayıda askerle bazı yerleri fethetmek için İfrîkiyye (Mağrib)'ye yolladı.³⁶ Halife, Serh'ten İfrîkiyye'nin fethi tamamlandıktan sonra Abdullah b. Nafi ve Abdullah b. Hüseyin'i Berberîyye'ye göndermesini istedi. İki komutan da görevini başarıyla tamamlayınca, Abdullah, Nafi ve Hüseyin'i Berberîyye'ye gönderdi.³⁷ Bölgenin yöneticisi Rum patriği olan Cercîr (Gregorîos), Abdullah tarafından burada Trablus'tan Tanca'ya kadar uzanan bölgede hezimete uğratılarak vergiye bağlandı. Berberîyye'yi fethederek, bölge insanın Müslüman olmasını sağlayan iki Abdullah, fetih haberini ve ganimetin beşte birini Hz. Osman'a gönderdiler. Akabinde Abdullah Mısır'a geri döndü. Ele geçirilen bu bölge, Hz. Ali ve Muavîye arasındaki mücadeleler yaşandığı sırada Müslümanların elinden çıktı.³⁸

Emevîler zamanında ise, ilk Mağrib seferine, Muavîye b. Hudeyc gönderilmiştir. Muavîye b. Ebu Sûfyâ'nın Mısır'a atadığı Muavîye b. Hudeyc, kaybedilen toprakları geri almayı başararak ve bol miktarda ganimetler alarak bölgeyi itaat altına almaya muvaffak oldu. Daha sonra 50/671 tarihinde bölgeye vali olarak atanan Ukbe b. Nafi³⁹, Fizan

---

³⁵Kapanşahîn, *Ağlebîler (800-909)*, s. 19-20; Belâzürî, Ebü'l-Abbas Ahmed b. Yahya b. Cabîr, (279/892), *Fütûhu'l-Buldan*, (trc. Mustafa Fayda), Siyer yayınları, İstanbul, 2013. s. 252.; Mahmud Brelvî, *İslam in Afrîka*, Institute of Islamic Culture Club Road, Lahore, 1964, s. 133.

³⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, I-XII, Beyrut, 1965; *el-Kamil fi't-Tarih Tercümesi*, III, (trc. Ahmet Ağırakça), İstanbul, 1986, s. 94.

³⁷ Taberî, Muhammed b. Cerir, *Tarihu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, (thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim), I-XI., Beyrut, 1387/1967; (*Tarih-i Taberi Tercümesi*), III., s. 147; Osmanlıcaya çevrilen: *Tarih-i Taberi-i Kebir Tercümesi*, III., İstanbul, Ali Bey Matbaası, (1292), s. 121; ayrıca, ed. M.de Goeje, I-III, Leiden 1879-1881.

³⁸ Belâzürî, *Fütûhu'l-Buldan*, s. 254-256; İbnü'l-Esîr, *el-Kamil*, s.94 vd.; Mehmet Zeki Canan, *İslam Tarihi*, I, Yelken Matbaa, İstanbul, 1977, s.539.

³⁹ Bkz. J.D. Faga, *The Cambridge History of Afrîca* (Fram c. 500 BC to AD 1050), II, Cambridge University Press, Australia, 1978, s. 506.vd; Mervyn Hiskett, *The Course of Islam in Afrîca*, Edinburgh University Press, Edinburg, 1994, s. 2; İbnü'l-Esîr, *el-Kamil*, III, s. 472.

(Libya) bölgesine kadar ilerledi ve bu yıl içinde Kayrevan şehrini kurmaya karar verdi. Bu kararın alınmasında Kayrevan'ın son derece önemli bir noktada, adeta orta Mağrîb'in kilit noktasında yer almasından ileri gelmekte idi. Ayrıca bu yerin sahilden uzak oluşu, onu Bizans saldırılarından emin kılıyordu.⁴⁰ Kayrevan şehrini kurduktan⁴¹ sonra azledilen Ukbe b. Nafi 62/682 yılında tekrar Mağrîb ve İfrîkıyye'ye vali olarak atandı.⁴²

Burada ilk icraat olarak büyük bir orduyla Bizans üzerine sefere çıktı. Bizanslılarla giriştiği çetin mücadele neticesinde seferi başarıyla tamamlayarak birçok ganimet elde etti. Bu seferin ardından Ukbe, yaptığı seferlere devam ederek bölgenin tamamını kontrol altına almayı başardı ve Atlas okyanusuna ulaştı. Sefer dönüşü pusuya düşürülen Ukbe ve yanında az sayıdaki askeri birlikler hayatlarını kaybettiler (63/683).⁴³

Abdumelik b.Mervan (65-87/684-705) zamanında Mağrîb'i fetheden Müslüman komutanların sonuncusu olan Musa b. Nusayr, Bölgede İslam hâkimiyeti altındaki toprakları genişletti. Dönemin İfrîkıyye valisi olan Hasan b. Numan el-Gassanî, Kartaca'yı fethetti.⁴⁴ 78/698 yılında İfrîkıyye valisi Numan yerine valiliğe getirilen Musa b. Nusayr da bölgede İslam topraklarını genişletmeyi başardı.⁴⁵ Musa, Tanca'yı fethettikten sonra kendi azatlı kölesi olan Tarık b. Zîyad'ı vali olarak tayin etti.⁴⁶

Emevîler döneminde bölge başka gelişmelere de sahne olmuştur. 92/711 yılında Arap ve Berberîlerden teşekkül etmiş Emevî ordusu, Mağrîb'te toplandı.⁴⁷ Oradan İspanya'ya geçerek Got krallığını ortadan kaldırdı. Bu istila, ilim ve kültürel faaliyetler anlamında Avrupa uygarlığının ortaya çıkmasına katkı sağlamıştır. Uzak Mağrîb çeşitli zaman

---

⁴⁰ Kapanşahîn, *Ağlebîler (800-909)*, s. 22; Mehmet Salih Arı, *Haricîler'in Kurduğu Devlet: Rüstemîler*, Ahenk yayınları, Van, 2007, s. 36.

⁴¹ Haberu'l Mağrîb başlığı için bkz. İbn Hurdazbîh, Ebu'l Kasım Ubeydullah b. Abdîllah, *Kitabu'l-Mesâlik ve'l-Memalik*, (Ed. M.J. de Goeje), Leiden, 1967, s. 72-118.

⁴² Philip Khurî Hitti, *The Origins of The Islamic State*, I, Ams Press, New York, 1968, s.358.

⁴³ İbnü'l-Esîr, *el-Kamil*, III, s. 451-452.

⁴⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kamil*, IV, s. 135.

⁴⁵ Davud Dursun, "Afrika", *DİA*, I, s. 431.

⁴⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kamil*, IV, s. 252.

⁴⁷ Mehmet Özdemir, "Endülüs'ün Yıkılış Süreci Üzerine Mülâhazalar", *Endülüs'ten İspanya'ya*, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara, 1996, s.3, v.d.

dilimlerinde irili ufaklı birçok Arap ve Berberî hükümetlerine ev sahipliği yapmıştır. Ömer b. Abdülaziz zamanında, 102/721 yılında Yezid b. Ebî Müslim, Müslümanlardan almaması gereken haraç ve vergiyi almaya başladı. Berberîler arasında huzursuzluğa sebep olan bu uygulama, onun öldürülmesiyle sonuçlandı.⁴⁸

Mağrib bölgesi, Endülüs Emevî halifesi İkinci Hîşam döneminde Fas valiliği yapan Ali b. Hammûd tarafından bir kat daha imar edilmiştir. Ama gerçek manada Fas bölgesi enparlak dönemini Murabıtlar ve Muvahhîdler devrinde yaşamıştır. İspanya'dan Araplarla Yahudilerin çoğu Fas bölgesine yerleşerek, Endülüs medeniyetini oraya taşıdılar.⁴⁹

1.3. Sosyal Durum

Mağrib bölgesinin, köklü bir maziye sahip olduğunu ifade etmek pek ala mümkündür. Bu ise, tarih boyunca farklı millet ve medeniyetlere ev sahipliği yapmasından ileri gelmektedir. Burada Araplar, Bizanslılar, Vandallar, Romalılar, Kartacalılar (Fenîkeliler) ve Berberîlerden önce ülkede Atlas dağlarının kaya yüzeylerinde izlerini bırakan tarih öncesi insanlar yaşamıştır.⁵⁰

Ancak, Fas'ın yerleşik ve göçebe hayatı yaşayan asıl yerlileri Berberîlerdir. Eski zamanlardan beri Mısır dışında bütün Kuzey Afrîka'ya yerleşmiş bulunan ve nereden geldikleri kesin olarak tespit edilemeyen yerli halka "Berber" veya çoğulu olan "Berabîre" adı verilir. Berberîler, çok eski zamanlardan beri Asya milletinden oldukları ifade edilir. Ancak zaman içerisinde Fırat ve Dicle vadilerinden ayrılarak, Afrîka'nın çöllerine ve Atlas Okyanusu sahillerine yerleşerek Kuzey Afrîka ile bütünleştiği tarihçilerin üzerinde önemle durdukları bir ihtimaldir. Berberîler umumi olarak göçebe hayatı yerleşik hayata tercih etmişlerdir. Mustafa Kemal Köksal'ın ifadesine göre, mimari ve sanayi alanında önemli bir gelişmegösteremeyen Berberîler, göçebe hayatın etkisiyle sanatta geri kalmışlardır. Ayrıca, Berberîler asabiyet ve soylarını muhafaza eden bir kavim olduklarından devlet kurma yerine göçebe hayatı tercih etmişlerdir. Berberîler

---

⁴⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kamil*, V, s. 101.

⁴⁹ Nacî, *Tarih Boyunca Kuzey Afrîka ve Berberîler*, s.110; Ertan, *Afrîka'da ve Avrupa'da İslamiyet*, s.63.

⁵⁰ Ceran, *Fas Tarihi*, s. 1.

arasında servet sahibi olanlar çok azdır. Nesil ve neseb ancak göçebelikle korunacağı düşüncesine sahip Berberîler şehir hayatından sakınırlar. Bu yerlerdeki Berberîlerin yerleşik ve medeni hayatı süreklilik göstermediği için onların yaşayış ve alışkanlıkları olgunluk derecesine ulaşamamıştır.⁵¹

Berberîlerin yaşadığı yerlerde Frank ve Arapların hâkimiyeti uzun sürmemiştir. İslam'ın ilk döneminin dışında Berberîler Araplardan etkilenmedi. Zira o dönemde Araplar da Bedevî idiler. Ancak yerleşik toplumlar Bedevîleri etkiler. Bu nedenle özünü kaybetmek istemeyen Berberîlerin bir kısmı Meysere ve Makkarî öncülüğünde isyan ettiler ve ondan sonra da bir daha Arap hâkimiyetine girmek istemediler. Daha sonra Merakeş Berberîleri müstakil bir idareye ulaştılar. Bunlar İdrîsîler'e biat etmekle beraber, İdrîsîler Devleti'ni bizzat onlar sevk ve idare etmişlerdir.

Aynı zamanda bu Berberîler İdrîsîler'in yerleşik yaşamından da etkilenmişlerdir. İfrîkıyye, Ağlebîler'in ve onlara intisap eden Arapların elinde kaldı. Ağlebîler'in az çok bir yerleşik hayatları vardı. Ayrıca ellerinde olan Kayrevan Şehri gelişmişti. Ağlebîlerin bu yaşam biçimine, Ebu Abdullah'ın harekete geçirdiği Kütame Berberîleri, sonra da Senhace Berberîleri varis olmuştur.⁵² Sayısız kabilelere ayrılan Berberîler tarihi süreç içerisinde başka kavim ve milletlerle bir araya gelme imkânını elde etmişlerse de teşkilatlı bir yapı kuramamışlardır. Berberîlerbu ülkelerde Kartacalılar ve Himyerîlerden eskidir ve onlarla nesep itibarıyla ilgileri yoktur. Berberîlerin en önemli özelliği, istisnaların dışında hep kabileler halinde yaşamaları ve tam bir siyasi birlik teşkil edememeleridir. Kabile mensupları kabilenin kurucusu olan veya kabileye adını veren bir atadan geldiklerine inanırlardı. Her kabilede çoğu zaman peygamber veya bir velinin soyundan geldiğine inanılan şerif unvanlı bir din adamı bulunurdu. Bu şahsiyetler kabileler üzerinde büyük bir nüfuza sahipti.⁵³ Bu konuda Muhîttîn Kapanşahî'nin "Ağlebîler" adlı çalışmasında ifade ettiği üzere; Batılı araştırmacılar, Berberîlerin batıdaki Atlas

---

⁵¹ İbn Haldûn, *Mukaddîme*, I, s. 322, Mustafa Kemal Köksal, "Fatimî Devleti'nin Kuruluşu", *Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İstanbul, 1989, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 14.

⁵² İbn Haldûn, *Mukaddîme*, II, s.334; Köksal, *Fatimî Devleti'nin Kuruluşu*, s. 14

⁵³ Ceran, *Fas Tarihi*, 2012, s. 10.

dağlarından doğuya doğru yayıldıklarını, Mes'udî ve İbn Haldun gibi İslam tarihçileri ise, Berberîlerin Yemen veya Filistin'den buraya geldiklerini iddia etmişlerdir.⁵⁴

1.4. Dînî Durum

Mağrîb bölgesinde yaşayan insanlar özellikle İslam öncesinde farklı inançlara sahip idiler. Bölgenin en eski yerlisi konumunda olan Berberîler, İslam öncesi çeşitli tabiat olaylarına tapıyorlardı. Berberîler, için putperest inancına sahip olduklarını söylemek mümkündür. Çünkü bazı figürlerden ve sert kayalardan yapılmış hayvan heykellerine taptikları bilinmektedir. Ancak gerçek Berberî dinini ve bu dinin özelliklerini kesin hatlarıyla tespit etmek oldukça zordur. Yukarıda ifade edildiği üzere, tabiat olayları Berberî inancının merkezi konumunu oluşturmaktadır. Tabiat olaylarına tapınma, Berberî dinin temel özelliklerinden biri olarak modern döneme kadar devam etmiştir. Dahası Berberîlerin ay ve güneşe de taptiklarına dair rivayetler de söz konusudur.

Kayalar, dağlar, mağaralar ve su kaynakları Berberîler için kutsal sayılan yerler arasında idi.⁵⁵ Berberîler, henüz İslamiyet'i kabul etmeden önce geleneğe göre, Hıristiyan kalmış, Agmat ve Nfiss şehirlerinde hayatlarını idame ettiriyorlardı. Atlas ve Sus bölgesinde yaşayan kabilelerin çoğu ise putperest inancına sahip idi. Musevîler de daha çok bölgenin orta ve doğu kesimlerinde yaşamakta idiler. Yine İslam bölgeye gelmeden önce Haricîlik her yerde kendini göstermektedir. Berberîlerin eşitlik isteklerini ve Abbasîlerin Arap-Fars milliyetçiliğine karşı düşmanlıklarını dile getirmekteydiler. Bazı garip bağdaşmacılıklardan (syneretisme) da söz edilmektedir. Bernnuata'ların dini buna güzel bir örnek teşkil etmektedir. Kaynaklarda ismi verilmeyen Hıristiyan, Müslüman ve diğer farklı inançlarasahip olan kişilerin oluşturduğu bu topluluğun öncüsü ise, kendisini bir Berberî peygamber olarak tanıttıyordu. Ancak Muvahhîdler'in bertaraf etmeyi başaracağı bu olay hakkında memleketteki İslamlaştırma hareketlerinin hangi şartlarda gerçekleştirildiğini iyi anlayabilmek için biraz daha ciddi araştırmak gerekir.⁵⁶

---

⁵⁴ Kapaşahîn, *Ağlebiler (800-909)*, s. 19-20; Afrika'nın etnik yapısı için bkz., Anson P. Atterbury, *İslam in Afrika*, Darf Publishers Limited, London, 1987, s. 38 vd.

⁵⁵ Ceran, *Fas Tarihi*, s.11.

⁵⁶ Jean Brignon, "İdrîsîler", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, V, İstanbul, 1987, s.312.

Berberîler arasında Mecusîliği benimseyenler vardı. Bunun yanında Hıristiyanlığın revaçta olduğu dönemde Kuzey Afrika'da yerleşik hayat süren Berberîlerden Hıristiyanlığı benimseyenlerin de olduğu muhtemeldir. Ancak, Mısırlı Rahipler vasıtasıyla yayılan Hıristiyanlık iç kısımlara sokulamamış, sadece sahilde tutunabilmişti. Berberîler, gerçek manada hâkim sınıfın yani Bizanslıların mensup olduğu Hıristiyanlığa pek fazla rağbet etmemişlerdi. Çünkü Berberîler Hıristiyanlığı benimserken kendi değerlerini de yaşamaya devam etmişlerdir. Bunu yerel özellikler taşıyan dini törenlerin çok güçlü ve yaygın oluşundan anlayabiliriz.⁵⁷

Ketame ya da Kütame Berberîleri Orta Mağrib ile uzak Mağrib'i de içine alan bölgeye yerleşmişlerdi. G. Yver,'in "Berberîler" adlı makalesinde ifade ettiği üzere, Berberîler, Müslüman olduktan sonra inançlarını yaşarkendünya hayatına da son derece önem vermişlerdir. Müslüman olmalarında Arapların onları çeşitli görevlere getirmenin etkisi olmuştur. Araplara karşı çeşitli hizmetlerde bulunan Berberîler, hizmetlerinin karşılığını yeteri kadar alamadıkları gibi Müslüman olmalarına rağmen diğer bazı Müslüman Araplar tarafından da dışlandılar. Berberîlerin Sünnîlikten ayrılarak çeşitli mezheplere yönelmelerinin bir sebebi de bu olmalıdır.⁵⁸

Daha sonraki yıllarda Berberîlerin İslami inançları yüzeyde kaldığından her an değişik fikirleri ve mezhepleri kolaylıkla benimsiyorlardı. Hatta Hıristiyanlığı benimsedikleri dönemde Hıristiyanlığın da çeşitli mezheplerini benimsemişlerdi. Müslüman olduktan sonra da aynı yöntemi kullanmaları, onların Şîî anlayışını kolay bir şekilde benimsemelerini sağlamıştı.⁵⁹ Nitekim başta Hâricîlik olmak üzere, çeşitli mezhep ve cereyanlara katılan Berberîlerin çoğu amelde Malîkî mezhebini seçmişlerdi. Öyleki, Malîkî mezhebi adeta, bölgenin mezhebi haline gelmiş, başka mezhebe girenler düşman telakki edilmeye başlanmıştı.

Hâricîliğe intisap eden Berberîler, Mağrib'te pek çok isyana sebep oldukları gibi bölgede çok kan dökülmesine desebebiyet vermişlerdir. Buna rağmen, İslamiyet'i benimsedikten sonra hayatları değişen Berberîler, halifelerin siyasi otoritelerine yardımcı olarak

---

⁵⁷ Ceran, *Fas Tarihi*, s.11; Hakkı Dursun Yıldız, "Berberîler", *DİA*, V, s. 482.

⁵⁸ G. Yver, "Berberîler", *İA*, II, s. 525-526.

⁵⁹ Rene Basset, "Berberîler", *İA*, II, s. 530; Köksal, *Fatımî Devleti'nin Kuruluşu*, s.15.

devletlerin kurulmasında önemli etken olmuşlardır. Nitekim İdrîsîler Devleti'nin kurulmasında ve gelişmesinde ve Ehl-î Beyt'e muhabbet ve saygı duymaya başlamaları bunun güzel bir örneğidir. İslamiyet'in Mağrîb bölgesine yerleşmesinde diğer Arap kabilelerin de katkısı vardır. Bu kabilelerden Benî Hîlal ve Beni Ma'kîl aynı zamanda Berberî unsurları Araplaştırmışlardır. Bu da, Arap isimli kabilelerin içinde, isimleri Berberî kökenden gelen tali unsurların mevcudiyetini açıkça göstermektedir.⁶⁰

---

⁶⁰ G. Yver, 'Fas', *İA*, IV, s.487; Ceran, *Fas Tarihi*, 2012, s. 12.

BÖLÜM 2: İDRÎSÎLER'İN KURULUŞU, İDRÎSÎ HÜKÜMDARLARI VE FAALİYETLERİ

Ehl-i Beyt mensupları⁶¹, Emevîlerin iktidarına son vermek için amcaoğulları olan Abbasoğullarıyla işbirliği içerisine girerek onlarla ortaklaşa çalıştılar ve Abbasî Devleti'nin kurulmasında önemli bir pay sahip oldular. Abbasî Devleti, tarihin tanıklık ettiği en uzun ömürlü devletlerden biri olma vasfına erişirken, en çok bilinen halifelerinden biri olan Harun er-Reşîd dönemi de devletin en zirve dönemini teşkil etmiştir. Çünkü Abbasî Devleti onun zamanında hemen her alanda büyük gelişmeler kaydetmiştir.⁶² Bununla birlikte; devlete karşı muhalefet hiç eksik olmamış, başta Harîcîler olmak üzere Ali oğulları ve kabileci Arap toplulukları, Abbasî Devleti'ne karşı ayaklanma içerisine girmişlerdir. Özellikle, Abbasîler, Ehl-i Beyt'e Emevîler'in yapmadıkları zulümleri yapmaya başlayınca, Ehl-i Beyt mensupları bu dönemde kendilerini ihanete uğramış olarak hissettiler ve Abbasîlere karşı olumsuz bir tavır takınarak farklı zamanlarda isyanlar çıkarmaya başladılar. Bu isyanların bir kısmı başarısızlıkla sonuçlansa da bazı ayaklanmalar da olumlu sonuçlar vererek Ehl-i Beyt'e mensup insanlar tarafından bazı devletlerin kurulmasını sağladı. Bunun yanı sıra, Horasan bölgesinde baş gösteren ayaklanmalar ve Suriye bölgesinde kabilecilik anlayışıyla meydana gelen çekişmeler, Harun er-Reşîd'in Afrîka'da meydana gelen ayaklanmalara yeterince müdahil olmasına engel olmuştur. Bu nedenle, Ülkenin doğu eyaletlerindeki durum oldukça karışıktı. Bu bölge sakinleri uzun zamandan beri İslam hâkimiyetinde bulunmalarına ve hatta İslamiyet'i benimsemelerine rağmen; eski dinlerine, örf ve adetlerine, milli kültürlerine bağlı kalarak yeni dini pek benimseyememişlerdi. Bu yüzden, çeşitli bahanelerle devlete baş kaldırıyorlar ve isyan etmiş olanlarla birleşiyorlardı.⁶³ Kuzey Afrîka bölgesi ise özellikle, Harun er-Reşîd döneminde oldukça karışık bir durumda idi. Halife el-Mansur tarafından Kuzey Afrîka Valiliği'ne atanmış olan Yezid b. Hatîm el-Mühellebî'nin 786 yılında ölümünden sonra valilerin sık sık

---

⁶¹ Mehmet Azimli, Ehl-i Beyt'in Kurduğu ilk Devlet: İdrîsîler, *Dicle üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: V, Sayı:1, 2003, s. 1.

⁶² Bernard Lewis, *The Arabs in History*, Oxford University Press, New York, 1993, s. 84, vd.

⁶³ Ahmet Çelebi, et-Tarihu'l-İslami ve'l-Hadaratü'l-İslamiyye, *D.G.B.İ.T.*, III, Çağ yayınları, İstanbul, 1986, s. 136.

değişmesi ve 177/793'te vali tayin edilen Fazl b. Ravh'ın sert tutumu sebebiyle Tunus'ta isyan çıktı.

Daha sonra vali olarak atanan, ismen halifeye bağlı olmakla beraber tam manasıyla bağımsız hareket eden İbrahim b. Ağleb bir asır hüküm sürecek olan Ağlebîler Devleti'ni kurdu.⁶⁴

İsyanların çıkmasında ve devletlerin kurulmasında Berberîler, önemli bir faktörü teşkil ettiler. Çünkü bu ayaklanmaların en önemli sebeplerinden birini de Berberîler oluşturmaktadır. Bölge nüfusunun çoğunluğunu oluşturan Berberîler, Abbasî valileri için büyük bir tehlike oluşturmuyorlardı. Berberî ayaklanmaları, Abbasîler'den bağımsız müstakildevletlerin (Rüstemîler, Midralîler vb.) kurulmasına sebep teşkil edecek şekilde hızlıca gelişme göstermekteydi.⁶⁵ Sonuç olarak, uzak Mağrib de bütünüyle Abbasî Devleti'nin kontrolünden çıkmış ve merkezi otoriteden uzaklaşmıştı.⁶⁶

2.1. İdrîsîler'in Ortaya Çıkışı

Abbasî halifelerinin Şîilere karşı izledikleri sert politika sebebi ile onlar da davetlerini gizlice yapmaya başlamışlardı. Bunun için Abbasî kontrolünden uzak olan Kuzey Afrîka, Deylem, Taberistan gibi bölgeleri seçtiler.⁶⁷ Bu bölgelerde çeşitli devletler kurdular. Malum olduğu üzere İlk Şîî devlet olan İdrîsîler (788-985) Mağrib'te⁶⁸, daha sonra Fâtımîler (909-1171)de Tunus ve civarında kuruldu.

Abbasîler döneminde yoğun işkence ve kovuşturmalara uğrayan Ehl-i Beyt mensupları, Ebu Cafer el-Mansûr döneminde meydana gelen ve Abbasîlere zor anlar yaşatan Ehl-i Beyt'in önde gelen temsilcilerinden Muhammed en-Nefzû'z-Zekiyye'nin ve kardeşi İbrahim'in isyanlarının bastırılmasından sonra iyice zayıfladılar vesindirildiler. İleri gelenler, Medine ve Bağdat'ta göz hapsinde tutuldular. Ancak, belli aralıklarla

---

⁶⁴ Çelebi, et-Tarihu'l-İslami ve'l-Hadaratü'l-İslamiyye, *D.G.B. İ.T*, III, s. 139.

⁶⁵ Kapanşahîn, *Ağlebîler (800-909)*, s. 11.

⁶⁶ Killoğlu, *İslam Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, I, s.128, vd.

⁶⁷ Nihat Yazılıtaş, *Fatimî Devleti Tarihi*, Kriter yayınları, İstanbul, 2010, s. 15; Nihat Yazılıtaş, *Fatimî Devleti'nde Türkler*, T.T.K, Ankara, 2009, s.31.

⁶⁸ Brignon, "İdrîsîler", *D.G.B.İ.T*, V, s. 312.

Abbasîlerin zulmüne karşı başkaldırmaya da devam ediyorlardı.⁶⁹ Nefsü'z-Zekiyye'nin⁷⁰ isyanından sonra Hicaz'da gerçekleşen ve İdrîsîler Devleti'nin kurulmasını sağlayan en büyük isyanlardan biri Hüseyin b. Ali isyanıdır. Bu isyan, 172/786 da Mekke ve Medine'yi de içine alan büyük çapta bir alanda meydana gelmiştir. Ayaklanmayı gerçekleştiren kişi Hz. Hasan soyundan Hüseyin b. Ali b. Hasan b. Hasan b. Hasan b. Ali b. Ebi Talib'tir.⁷¹ Bu isyanı gerçekleştiren Hüseyin b. Ali ayaklandığında tahta oturalı sekiz gün olalı dördüncü Abbasî halifesi el-Hadî zamanında İsyân şu şekilde cereyan etmiştir.

Abbasî halifesi el-Hâdî döneminde, Medine valisi olan Hz. Ömer'in soyundan gelen Ömer b. Abdülaziz⁷² ile Hüseyin b. Ali'nin arasında bir meseleden dolayı anlaşmazlık zuhur etti. Musa el-Hadî, Hz. Ömer'in torunlarından Ömer b. Abdülaziz b. Abdullah'ı Medine'ye vali olarak tayin etmişti. Ömer b. Abdülaziz, görevine başladığı zaman Ebû'z-Zift Hasan b. Muhammed b. Abdullah b. Hasan'ı, şair Müslim b. Cündüb el-Hüzeli'yi ve Ömer ailesinin azatlısı Ömer b. Sellam'ı bir içki sofrasında yakalamıştı. Ömer b. Abdülaziz'in emri ile bunlar hem dövüldüler hem de boyunlarına ipler bağlamak suretiyle Medine sokaklarında dolaştırılmaya başlandılar. Hüseyin b. Ali, Ömer b. Abdülaziz'in

⁶⁹ Azimli, *Ehl-i Beyt'in Kurduğu ilk Devlet: İdrîsîler*, s. 2. Bkz. Mehmet Azimli, *Abbasî Dönemi Şîî Karakterli İsyânlar*, Konya, 1994, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Bkz. Cem Zorlu, *Abbasîlere Yönelik Dînî ve Siyasî İsyânlar*, Ankara Okulu yayınları, Ankara, 2001, s. 218 vd.

⁷⁰ Bu isyan, II (VIII.) yüzyılın ilk çeyreğinde Kufe'de ortaya çıkan, Irak, Taberistan ve özellikle Yemen'de varlığını sürdüren ılımlı bir Şîî fırkası Zeydîyye'nin temelini oluşturmaktadır. Bu fırka ismini Hz. Hüseyin'in Ali Zeynelabîdîn'den torunu olan Zeyd b. Ali'den alır. Zeyd b. Ali ile Emevî Halifesi Hîşam b. Abdümelik arasında Hz. Ali'nin vakıflarının idaresiyle ilgili ortaya çıkan sorunlardan dolayı Zeyd b. Ali 122/740 yılında isyan eder. Zeyd'in isyanıyla ortaya çıkan bu siyasi hareketin Kasım b. İbrahim er-Ressî (ö.246/860) döneminde itikadi bir mezhep halinde teşekkülüne kadar Zeydîler, kendi hakları olduğuna inandıkları iktidarı ele geçirmek için önce Emevîler'e, ardından Abbasîler'e karşı bir dizi isyan hareketine giriştiler. Zeyd'in ölümünden sonra Horasan'a kaçan oğlu Yahya yakalanıp 125/743 yılında Cüzdan'da öldürüldü. Abbasî yönetimine karşı ilk isyan girişimi ise, Muhammed en-Nefs'üz-Zekiyye tarafından gerçekleştirildi. Fakat Muhammed 145/762 yılında Abbasî halifesi tarafından öldürüldü. Onun kardeşi İbrahim b. Abdullah Basra'da isyan edince yakalıp Kufe'de öldürüldü. Hasan b. Ali soyundan gelen Hüseyin b. Ali Medine valisi Abdülaziz b. Abdullah'ın Ali oğullarına yönelik kötü muameleleri yüzünden Halife el-Hadî zamanında isyan başlattıysa da Fah vadisinde 169/786 yılında öldürüldü. Bu savaştan kurtulan İdrîs b. Abdullah, Kuzey Afrika'da İdrîsîler Devleti'ni kurdu. (Yusuf Gökalp, "Zeydîyye", *D.İ.A.*,44, s. 330; Mustafa Öz, *Başlangıçtan Günümüze Şîîlik ve Kolları*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2011, s. 90-95/289-290). Ayrıca, "Zeydîyye Fırkası" ayrı bir başlık altında ele alınacaktır.

⁷¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kamil*, s. 84.

⁷² Bu şahsın aynı ismi taşıyan meşhur Emevî halifesi Ömer b. Abdülaziz b. Mervan ile bir ilgisi yoktur. Abbasîlerin o dönem Medine valisi olan bu şahsın şeceresi, Ömer b. Abdülaziz b. Abdullah b. Abdullah b. Ömer b. Hattab'tır. (Azimli, *Ehl-i Beyt'in Kurduğu ilk Devlet: İdrîsîler*, s. 2).

görevli memuruna gelerek şöyle dedi: “*Bu adamları dövmüşsün, hâlbuki onları dövmemeli idin. Çünkü Iraklılar, bunu (Hurmadan yapılan içki) içmekte pek mahzur görmezler. Onları neden Medine sokaklarında dolaştırıp teşhir ediyorsun?*” Hüseyin’in emri ile teşhirden kurtulan bu kimseler sonra görevli memur tarafından hapse atıldılar.⁷³

Daha sonra, Hüseyin b. Ali ile Yahya b. Abdullah b. Hasan, Ebû’z-Zift Hasan b. Muhammed’e kefil olmuşlar ve onun kurtarılmasını sağladılar. Bunun yanında görevli memur da Ebu Talib ailesini⁷⁴ birbirlerine kefil yapmıştı. Bu yüzden Ebu Talib ailesi sürekli göz hapsinde tutuluyordu. Hasan b. Muhammed iki gün boyunca ortada görünmeyince, görevli memur Hüseyin b. Ali ve Yahya b. Abdullah’ı yanına çağırması ve onlara sert bir şekilde davranmıştır. Bunun üzerine Yahya, Hasan b. Muhammed’in kendisine teslim edene kadar ya da görevli memurun onu getirdiğini onun anlaması için kapısını çalınca kadar uyumayacağına dair yemin etti. Görevli memurun yanlarından ayrılmasıyla birlikte Hüseyin Yahya’ya neden böyle yemin ettiğini sorunca, Yahya, “*Allah’a yemin ederim ki, evet onun kapısını kılıçla vuruncaya kadar uyumayacağım.*” cevabını verdi. Hüseyin, Yahya ve arkadaşları daha önce Hac mevsiminde Mekke ve Mina’da buluşmak için anlaştıklarını dikkate alarak gece yarısı harekete geçtiler.⁷⁵ Kendisine yapılan muameleye dayanamayan Hüseyin b. Ali etrafına topladığı insanlarla sonucunu düşünmeden Abbasî Devleti’ne başkaldırarak isyan bayrağını çekti. Hüseyin b. Ali, bu isyana başlarken toplumdan destek almayacağını hesap etmeksizin ortaya çıkmıştı. Plansız bir şekilde hareket eden Hüseyin b. Ali, ortamını, şartlarını, halkın arkasında olup olmayacağını akliselikle hareket etmeden, başına gelen bir takım olaylarla soğukkanlılığını elden bırakarak isyan teşebbüsünde bulunmuştu.⁷⁶

İsyanın baş göstermesiyle birlikte, önce Abbasîlerin Medine’deki temsilcisi konumunda olan Abbasî valisi Ömer b. Abdülaziz’in evi basıldı ancak vali evde bulunamadı. Akabinde, Mescid-i Nebevî’nin minberine oturan Hüseyin b. Ali, halktan Kuran ve

---

⁷³ İbnü’l-Esîr, *el-Kamil*, VI, s. 84.

⁷⁴ Burada “Ebu Talibin ailesi” ifadesi ile Hüseyin b. Ali, Yahya b. Abdullah ve onların akrabaları kastedilmektedir.

⁷⁵ İbnü’l-Esîr, *el-Kamil*, VI, s. 84.

⁷⁶ Azimli, *Ehl-i Beyt’in Kurduğu ilk Devlet: İdrîsîler*, s. 2.

Sünnet üzerine biat almayı başardı. Bir sonraki aşama olarak hapisaneleri basarak içindekilerin serbest kalmasını sağladı, Beytülmal'ı ele geçirdi. Bütün köleleri azad ettiğini ilan eden Hüseyin b. Ali'nin etrafına epeyce köle toplandı. Fakat Hüseyin b. Ali bir anda Medinelilerin desteğini kaybetmeye başladı. Nedeni ise, bütün köleleri azad etmek suretiyle köle sahiplerinin tepkisine sebebiyet vermesi idi.⁷⁷

Hüseyin b. Ali, on bir gün kadar Medine'de kaldı. Ancak, halkın ona olan tepkisinden dolayı pek destek bulamadığı gibi halkı mescide çağırma çabasına da kulak asmayan halktan kimse de mescide gelmedi.⁷⁸ Buna rağmen Hüseyin b. Ali, Medine'de Abbasîlerle savaşarak Medine'yi ele geçirdikten sonra, Mekke'ye yönelerek hacılardan destek almanın peşine düştü. Bunun üzerine dönemin Abbasî halifesi olan el-Hadî, Hüseyin b. Ali'ye karşı Muhammed b. Süleyman komutasında bir ordu gönderdi. İdrisîler'in ortaya çıkışını etkileyecek olan bu karşılaşma oldukça önemli bir hale gelecektir. Hüseyin b. Ali az sayıda ordusuyla Abbasî ordusu Mekke'ye altı mil mesafede bugün Şüheda diye anılan Fâh bölgesinde karşılaştı.⁷⁹ Abbasîler dört bin süvari ile Hüseyin'in ordusunu kuşattı ve yapılan savaş neticesinde Hüseyin'in askerlerinin çoğu savaş meydanında öldürüldü. Bir kısmı da hacıların arasına karışarak son anda ölmekten kurtulmayı başardılar. Savaşın önemli sonucu da Hüseyin b. Ali'nin de savaş alanında hayatını kaybetmesiydi. Hüseyin b. Ali, Fâh bölgesinde hayatını kaybettiği için şairler tarafından Sahibu'l-Fah diye söz edilmektedir. Savaşın diğer bir sonucu olarak, yüzden fazla insanın hayatını kaybettiğini söylemek mümkündür. Bunun yanında, ölen insanların cesetlerinin yırtıcı kuş ve hayvanlara terk edildiği ve Hüseyin'in kesilen kafasının halife el-Hadî'ye gönderildiği araştırma eserlerinde geçen kaynaklarda ifade edilmektedir. Halife el-Hadî, Hüseyin'in kafası getirilince çok kızdı ve "*Vallahi tağutlardan bir tağutun başını getiriyor gibisiniz. Hâlbuki bu Rasûlûllahın torunudur.*" diyerek onları azarladı ve bu kesik başı getirenlerin mallarına el koydu.⁸⁰

---

⁷⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kamil*, VI, s. 86.

⁷⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kamil*, VI, s.86.

⁷⁹ Azimli, *Ehl-i Beyt'in Kurduğu ilk Devlet: İdrisîler*, s. 3; Muhammed Rezûk, "İdrîs I", *DİA*, XXI, s. 480.

⁸⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kamil*, VI, s. 86.

İslam tarihi açısından sonuçları itibari ile son derece elem verici bir hadise olarak karışımıza çıkan Fâh Facîası, Ali oğulları tarihinde Kerbela hadisesinden sonra en şiddetli facialardan biri olarak kabul edilmektedir. Çünkü sonuç itibariyle iki hadise birbirine çok benzemektedir. Burada Hüseyin b. Ali gibi kendisine halife el-Mehdî tarafından verilen kırk bin dinarı bir anda Bağdat ve Kûfe'de dağıtacak kadar cömert ve aynı zamanda takva sahibi birisi, yanındaki yüz kişiyle katledilmiştir. Bu yüzden Ali oğulları için bir anlamda ikinci bir Kerbela Faciası olmuştur. Kötü sonuçlar doğuran Fâh Savaşı'nda, Abbasî ordusundan son anda kaçaniki kişi kurtulmuştu. Kaçan bu iki kişi de Nefsü'z Zekiyye'nin kardeşleri idi. Bu insanlar, zamanla geniş bir coğrafyaya sahip ülkenin her iki ucunda deyim yerinde ise, Abbasîlerin korkulu rüyası haline gelmişlerdi. Bu iki kişiden biri olan Yahya b. Abdullah, İslam dünyasının Doğu ucundaki Deylem'e kaçarak orada Abbasîlere karşı bir isyan girişiminde bulundu.⁸¹ Oradaki yöre halkını örgütleyerek Halife Harun er-Reşîd döneminde 176/792 tarihinde isyan etti.⁸² Yahya, bölgede geniş bir halk kitlesinin desteğini alınca Abbasî halifesi endişelenmeye başladı ve bazı teşebbüslerde bulundu.⁸³ Abbasî halifesi öncelikle, Yahya'yı hile ile ele geçirmeye çalışmış, fakat istediği sonucu alamayınca halife Harun er-Reşîd, bu defa, o zamana kadar hiçbir ayaklanmaya gönderilmeyen elli bin kişilik kalabalık bir orduyu en güvendiği adamı ve veziri Fadl⁸⁴ el-Bermekî'nin komutasında Deylem'e, Yahya'nın isyanını bastırması için görevlendirmiştir. Fadl, Yahya'ya para teklif ederek sulha çağırdı. Yahya kendisine yapılan sulh teklifine karşı "*Eğer Halife Harun er-Reşîd, kadılar, fakihler, âlimler ve Haşimoğulları ileri gelenleriyle beraber iken bizzat kendi el yazısı ile eman yazar ve yollarsa o zaman teslim olabileceğini*" bildirdi. Harun er-Reşîd, bunun üzerine Yahya için kendi eliyle bir eman mektubu yazdı. Emannameyi Fıkıhçılar ve Haşîmîlerin önde

---

⁸¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kamil*, VI, s. 112; İbn Kesîr, Ebu'l-Fida, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, (774/1372-1373)I-XIV, (thk. Ahmed Ebû Mülhım-Ali-Necîb Atvî-Fuad es-Seyyîd-Mehdî Nasıruddîn- Ali Abdü's-Satir), (*Büyük İslam Tarihi*), X, (çev: Mehmet Keskin), Çağrı yayınları, İstanbul, 1995, s. 281.

⁸² İbnü'l-Esîr, *el-Kamil*, VI, s.115-116.

⁸³ Yahya b. Abdullah'ın isyanına omuz verenler Hicaz ve Irak'ta yaşayan Ali oğulları'nın mensupları değildiler. Yahya daha çok Deylem ve çevresindeki Şîî kitlelerden yardım alıyordu. Ama o, akrabalarının da desteğini almak istiyordu. Bu yüzden Ehl-i Beyt'in İmam Musa Kasım (asıl adı Musa b. Caf'fer'dir. İmamiyye –İsnâaşerîyye 'nin yedinci imamı olarak kabul görülmektedir) gibi önde gelen isimlere mektup göndererek onlardan yardım istiyordu. (Mehmet Ali Büyükkara, *Ehl-i Beyt ve Ehl-i Devlet [Musa Kasım ile Ali Rızâ Dönemi Şîliği ve Abbasîler]*, İfav yayınları, İstanbul, 2010, s.111/146.

⁸⁴ "Fadl" ismi bazı eserlerde "Fazl" olarak geçmektedir.

gelenlerini şahit tuttu. Harun er-Reşîd bu emannameyi birçok armağanlarla birlikte Fadl ve adamlarını Yahya'ya teslim etmeleri için gönderdi. Fadl ve adamları bu görevi yerine getirdiler, emannameyi ve armağanları Yahya'ya teslim ettiler. Sonra kendisini alıp Bağdat'a getirdiler. Harun er-Reşîd, onu karşıladı, ona ikramda bulundu. Bol miktarda armağanlar ve bağışlar verdi.⁸⁵ Daha sonra Harun er-Reşîd, Yahya b. Abdullah'ı serbest bıraktı. Kaynaklarda anlatıldığına göre, onu bir günden az bir süre veya başka bir rivayette ifade edildiğine göre, üç gün süre ile hapiste tutmuştu. Bundan bir ay sonrasına kadar yaşadı ve sonra vefat etti.⁸⁶

Birbaşka rivayete göre de, Eman verildikten sonra tekrar hilafet iddiasına başladığı söylentileri yayılınca tutuklandı ve hapiste öldü.⁸⁷

Fâh Savaşı'nda Abbasîlerden kaçarak kurtulan diğer bir kişi ise, Yahya'nın kardeşi olan İdrîs b. Abdullah'tır. İdrîs de Mağrib'in batı ucuna kaçarak, orada İdrîsî Devleti'ni kurmaya muvaffak oldu.⁸⁸ Böylece İdrîsîler Devleti, Şiâ düşüncesini yaymaya çalışan ilk hanedan olarak tarih sahnesine çıkmış oldu. Bunun yanında Hıristiyanlığın hâkim olduğu ve radikal ve eşitlikçi hariciliğin yaşandığı Mağrib'te kurdukları İslam'ı yaymaya başladılar.⁸⁹ Berberî kabilelerin desteği ile Kuzey Afrika'nın Mağrib'ül Aksa⁹⁰ bölgesinde kurulan İdrîsîler Devleti, 172/375 (788-985) yılları arasında hüküm sürmüştür.⁹¹

---

⁸⁵ İbn Kesîr, *el-Bidaye*, X, s. 282.

⁸⁶ İbn Kesîr, *el-Bidaye*, X, s. 283.

⁸⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kamil*, VI, s.115-116.

⁸⁸ Dale F. Eickelman, *Moroccan Islam, Modern Middle East Series I*, University of Texas Press All Right Reserved, 1942. s. 18.

⁸⁹ Clifford Edmund Bosworth, *Doğuştan Günümüze İslam Devletleri (Devletler, Prenslükler, Hanedanlıklar Kronolojik Soy kütüğü)*, (çev: Hande Canlı), I. Basım, İstanbul, 2005, s. 64.

⁹⁰ Masudul Hasan, *History of Islam (Classical Period 571-1258 C.E)*, Islamic Publications, Lahore, 1987, s. 209.

⁹¹ Adnan Adıgüzel, *Mağrib Medeniyetinin Zirvesi Muvahhidler (Kuruluş Dönemi)*, Araştırma yayınları, Ankara, 2011, s. 27.

2.2. I. İdrîs (el-Ekber) b. Abdûllah ve İdrîsîler Devleti'nin Kuruluşu (172-175/788-791/792)

I.İdrîs b. Abdullah, bilindiği gibi Hz. Ali'nin oğlu Hasan'ın torununun oğullarından idi. 170/786 yılında Abbasîlere karşı Fâh bölgesinde başlatılan isyana katılmış ve ağır bir yenilgi almalarını müteakip kaçıp kurtulabilmişti.⁹²

I. İdrîs b. Abdullah, kölesi Raşîd (veya Vazîh) adında birinin sadakat ile gösterdiği büyük gayret ve yardım sayesinde önce Mısır'a kaçmıştı.⁹³ Daha sonra buradan bir posta memurunun yardımıyla Fas ve Tanca bölgesine geçti. I. İdrîs, Hz. Ali soyundan geliyor olmasının kendisine kazandırmış olduğu itibar sayesinde, İshak b. Muhammed gibi Kuzey Fas'taki bazı Zenata Berberî liderleri kendisini hükümdarolaraktandı. ⁹⁴ Mağrîb'de davasını anlatmak ve insanları etrafına toplamak amacıyla Berberî kabilelerin liderleriyle görüşmeler yaparak kısa zamanda ilgi odağı haline gelmeyi başardı.⁹⁵

Takdire şayan ki daha pek az zamanda Hâricî mezhebini kabul eden Berberîlerin bir alevî lehinde hareketleri, dini olmaktan ziyade siyasi bir sebepten dolayı idi.⁹⁶ Doğudan gelen biri için, uzaktan bakıldığında bu iki şehir aşağı yukarı aynı bölgeye düşmektedir. I. İdrîs, Auraba'lar ve liderleri olan İshak tarafından ziyadesiyle iyi bir muamele ile karşılanarak Ulîla (Uolubîlîs)'ya yerleşmişti. Bu esnada Koseyla'nın reis olduğu ve büyük kısmının Hıristiyan olan Auraba'lar Batıya doğru geri çekilmeye başladılar. Şehrin hâkimi olmamaları ihtimali yüksektir. Çünkü burada bir Abbasî yöneticisinin para bastırıldığı bilinmektedir. Yine başka bir rivayete göre, İdrîs önce Ulîla'ya gelir ve daha sonra Auraba kabilesinin yanına gider. Bu tavır rastgele yapılmış bir hareket değildir; orada

⁹² Philip K. Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, III, (çev: Salih Tuğ), Boğaziçi yayınları, İstanbul, 1980, s. 708; Muhammed Rezûk, "İdrîsîler" *DİA*, XXI, s. 495.

⁹³ Bkz. İbnü'l İzârî, Muhammed el-Merâkeşî, (695/1295), *Kitâbu'l-Beyânî'l-Muğrîb fî Ahbâri Endelîs ve'l-Mağrîb*, I, (thk. G.S. Colin-I. Lewi Propençal), Leiden, 1948, s. 83, vd; Ebü'l-Abbas Ahmed b. Halid es-Selâvî en-Nâsırî, *Kitâbü'l-İstiksâ li ahbâri'd-düveli'l-Mağrîbî'l-aksa* (nşr. Cafer en-Nâsırî-Muhammed en-Nâsırî), I, Dârülbeyzâ, 1955, s. 152-153. Par Henri Cambon, *Histoire Du Maroc*, l'histoire Racontée a Tous, Hachette, 1952, s. 27.

⁹⁴ Clifford Edmund Bosworth, *İslam Devletleri Tarihi (Kronoloji ve Soy Kütüğü el Kitabı)*, (çev: Erdoğan Mercil; Mehmet İpşirli), Oğuz yayınları, İstanbul, 1980, s. 25; Ülkü, *Başlangıçtan Günümüze Kadar İslam Tarihi*, s. 652; Şaban Öz, *İslam Tarihi*, II. Baskı, Çizgi yayınları, 2013, s. 147; Selâvî, *el-İstiksâ*, I, s. 155.

⁹⁵ Muhammed Rezûk, "İdrîs I" *DİA*, XXI, s. 481; Ceran, *Fas Tarihi*, s. 46.

⁹⁶ Lane Poole, *Düvel-i İslamiyye*, (Osmanlı Tercümesi: Halil Edhem), Milli matbaa, İstanbul, 1928, s.40.

güvenebileceği dostları olduğu bilinmektedir. Hz. Peygamberin (s.a.v) soyundan gelme avantajına sahip olması Şiflikle bir ilgi kurulabilme ihtimali vardır. Bilhassa Berberî kabileleri onu düşmanları olan Abbasîlere karşı savaşmak için komutan olarak kabul etmişlerdir. Araştırmacıların ifadesine göre, I. İdrîs döneminin ilk yıllarına ait kaynaklar, Berrhuata'ların yaşadığı Tamesna ve Musevî, Hristiyan ve putperestlerin bulunduğu Fazaz bölgesine yapılan seferlerden söz ederler. Zira Zenata ile Mağraualarla Abbasîlere karşı bileşildiğine dair bilgilere de rastlanmaktadır. Acaba I. İdrîs, Abdurrahman'ın İspanya'da kurduğu Emevî Emirliği gibi bir devlet mi kurmak istemektedir? Zaten kazandığı başarılar Harun er-Reşîd'in onu öldürtmek için adam yollamasına yetmişti. Bölgeye çabuk adapte olan I. İdrîs, kısa bir süre sonra kendisini mali, cihad ve askeri gelir işlerinin başkanı olarak tanıtmıştı.⁹⁷ Kendisi Mağrîb (Morocco)⁹⁸ bölgesinde yaklaşık iki asır kadar süren (788-974) bir hükümdarlık idaresi kurmaya muvaffak olmuştu. Daha sonraki başşehirleri Fas (el-Mağrîb)'in dört bir tarafında İslamiyetin yayılmasında büyük gayret gösteren İdrîsîler⁹⁹, Şiflerin tarihte kurdukları ilk hanedan olmuştur. İslamiyet'in Mağrîb'ül Aksa bölgesinin dört bir tarafına yayılması hususunda gayret gösteren ilk müstakil devlet olan İdrîsîler Devleti'nin kurulmasında, berberî Evrebe kabilesinin de büyük bir çaba sarf ettiğini söylemek mümkündür. Evrebe kabilesi İdrîs'e kucak açarak büyük bir destek sağladı. Daha Sonra Berberî Zenata, Zuvağa, Miknase ve diğer kabileler I. İdrîs'e heyetler göndererek ona katıldılar. Böylece gücü ve kuvveti arttı, ülkesi genişledi. Hatta Kayrevan'dan Atlas Okyanusuna kadar Zenate ve diğer berberî kabilelerin meskûn olduğu topraklar, onun ülkesinin sınırlarına dâhil oldu.¹⁰⁰

Kısa sürede güçlenen İdrîsîler, asıl güç ve kuvvetlerini Sünnî zümreden almalarına rağmen, Şiflere has gaye ve hedefleri benimseyen Müslüman Berberîlerden de ziyadesiyle faydalanmışlardı.¹⁰¹ İshak b. Muhammed tarafından imam (veya hükümdar)

⁹⁷ Brignon, "İdrîsîler", *D.G.B. İ.T.*, V, s. 312.

⁹⁸ Lewis, *The Arabs in History*, s.104.

⁹⁹ Yılmaz Öztuna, *İslam Devletleri*, I, Kültür Bakanlığı yayımları, Ankara, 1989, s. 209; İbrahim Harekât, *el-Mağrîb abre't-tarih*, I, İkinci Basım, Dârülbeyzâ, 1984, s. 95; Hüseyin Mûnis, *Tarihu'l-Mağrîb*, Beyrut, 1992, s. 369; Jean-Louis Miége, *Le Maroc*, Paris, 1966, s. 25.

¹⁰⁰ Hasan İbrahim, *İslam Tarihi*, III, s. 36; Muhammed Rezûk, "İdrîsîler" *DİA*, XXI, s. 495.

¹⁰¹ Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslam Tarihi*, III, s. 708.

olarak ilan edilen I. İdrîs b. Abdullah, bir rivayete göre, Şîâ'yı terk ederek Hâricî fırkasına mensup olan İshak b. Muhammed'in akaidini benimsemiş ise de bu husus tarihen kanıtlanmış değildir.¹⁰²

I. İdrîs b. Abdullah imam ilan edildikten kısa bir süre sonra 172/788 yılında Tamesna'da Yahudîlere karşı düzenlediği seferlerin ardından Tlemsan'a¹⁰³ yöneldi. Tlemsan Şehri'nin hâkimi olan Muhammed b. Hacîz b. Sülat, çaresiz bir şekilde I. İdrîs b. Abdullah'ın hâkimiyetini kabul edip ona tabi oldu. Bu olaydan sonra I. İdrîs b. Abdullah, hükümet merkezi olan Ulîla şehrine döndü.¹⁰⁴

Abbasî Halifesi Harûn er-Reşîd, İdrîs'in bölgede nüfuzunun artmasından ve insanların onu sevmesinden son derece endişe duymaya başladığı için, ondan kurtulmanın çarelerini aramaya başlamıştı. Harun er-Reşîd, İdrîs'in İfrîkiyye üzerine savaşa gitmeye karar verdiği haberini alınca, onu ortadan kaldırmak için düşündüğü tedbirleri uygulamaya başladı.

Öncelikle I. İdrîs'in üzerine büyük bir ordu göndermeyi düşünen Abbasî halifesi Harûn er-Reşîd, yolun müsait olmaması ve uzak mesafenin doğuracağı sıkıntılar sebebiyle düşüncesinden vazgeçti. Bunun üzerine Yahya Bermekî, halife Harûn er-Reşîd'e I. İdrîs'i suikastla ortadan kaldıracak zekâsıyla maruf bir şahsı göndermesi tavsiyesinde bulundu. Tavsiyeyi isabetli bir karar olarak değerlendiren Harûn er-Reşîd, bu maksatla Şemmah adıyla bilinen Süleyman b. Cerîr'i gönderdi.¹⁰⁵ Halife bu zata İfrîkiyye valisi İbrahim b. Ağlebî'ye verilmek üzere kendisine bir mektup verdi. Bu vali, kendi il sınırlarını geçerek İdrîs'le buluşmak için Mağrib'ül Aksa'ya varması hususunda Süleyman'a yardımcı oldu. I. İdrîs'e gelen Süleyman, güven kazanmak için ona doktor olduğunu ve Ehl-i Beyte'e karşı son derece muhabbet, sevgi ve saygı beslediğini göstermeye çalıştı. Bunun üzerine I. İdrîs, ona yakın ilgi göstererek ikramda bulundu. Bundan cesaret alan Şemmah, İdrîs'i öldürmek için fırsat kollamaya başladı. 177/791 tarihinde I. İdrîs'i güzel koku dolu bir şişeye zehir katarak veya I. İdrîs'in dişlerinden ve diş etlerinden şikâyetçi olduğunu fırsat

¹⁰² Poole, *Düvel-i İslamiyye*, s. 40; Ülkü, *Başlangıçtan Günümüze Kadar İslam Tarihi*, s. 653.

¹⁰³ Bu kelime kaynaklarda farklı olmakla birlikte daha çok "Tlemsan" olarak geçmektedir.

¹⁰⁴ Ülkü, *Başlangıçtan Günümüze Kadar İslam Tarihi*, s. 653.

¹⁰⁵ Selâvî, *el-İstiksâ, I*, s. 158.

bilip zehirli bir misvak vererek ya da zehir kattığı üzümüleri ona sunarakzehirlediği rivayet edilmiştir.¹⁰⁶ Şemmah, amacına ulaştınca, Kuzey Afrika valisi olan İbrahim b. Ağleb'in yanına gelerek yaptıklarını haber verdi. Bunun üzerine vali, durumu bir mektupla halife Harûn er-Reşîd'e bildirdi. Duruma oldukça sevinen halife, Şemmah'ı Mısır posta teşkilatının başına getirdi.¹⁰⁷

İdrîsîler, İslam dininin Mağrîb bölgesinin birçok yerine yayılmasında etkin rol oynadılar. Hz. Muhammed (s.a.v.)'in soyundan geliyor olmaları birbirlerine düşman kesilen kabilelerin birleşmelerinde ve Hâricîlerin yıkıcı faaliyetlerine karşı halktan destek görmelerine son derece etkili bir faktör oldu. İlk defa olarak I. İdrîs, ova sahil bölgesi ile kırsal bölge arasında diğer bir ifade ile eski medeni bölge ile bedevî halkın yaşadığı bölgeyi birleştirmeyi başardı. Daha sonraki süreçte, İdrîsîler'in nüfuzu Mağrîb'ül Aksa'dan, Batı Sudan ile Mağrîb ülkelerini ayıran Büyük Sahra'ya ulaştı.¹⁰⁸

2.3. II. İdrîs b. İdrîs (el-Ezher) (187-213/803-828/829)

Kabileler arasındaki bağlar güçlü olduğu için İdrîsîler Hanedanı'nın kurucusu I. İdrîs'in ölümü ile ülke dağılma tehlikesi yaşamadı. Bu da kabileler arasındaki bağların ne kadar güçlü olduğunu göstermektedir. I. İdrîs b. Abdullah'ın ölümünden sonra idare bir süre mevlası Raşîd'in eline geçti.

Rivayet edildiğine göre, I. İdrîs b. Abdullah zehirletildiği sırada, onun Berberî asıllı Nefse Berberî kabilesine mensup Kenza¹⁰⁹ isminde hamile bir cariyesi vardı.¹¹⁰ Ancak, etraftakiler ve İdrîsî Devleti'nin varlığından rahatsız olanlar, zina cezası gerektiren bir ilişkinin ürünü olduğunu öne sürerekdedikoduyu yaymaya başladılar. Çocuğun büyük İdrîs'ten değil, azatlıları Raşîd'den olduğunu ileri sürdüler. İbn Haldûn bu konudaki iddialara şu şekilde cevap vermektedir:

---

¹⁰⁶ Jamil M. Abun-Nasr, *A History of The Mağrîb*, II. Baskı, Cambridge University Press, Sydney, 1975, s.79

¹⁰⁷ Hasan İbrahim, *İslam Tarihi*, III, s. 36; Hasan, *History of Islam (Classical Period 571-1258 C.E)*, s. 212.

¹⁰⁸ Hasan İbrahim, *İslam Tarihi*, III, s. 36. Ceran, *Fas Tarihi*, s. 22.

¹⁰⁹ Nasrullah, *Devletü'l-Edarise fi'l-Mağrîb*, s.90; Bazı kaynaklarda "Kenze" olarak geçmektedir.

¹¹⁰ Selâvî, *el-İstîksâ*, I, s. 170; Ramazan Şeşen, *İslam Medeniyeti Tarihi*, İsar yayınları, İstanbul, 2012, s. 277.

“Tanrı kınasın ve yardımından uzaklaştırsın. Ne ilgisiz insanlardır bunlar. Bilmezler mi ki, büyük İdrîs’in güveyliği-evliliği Berberîler arasında olmuştu. Ve Batı Afrîka’ya varışından ölüncüye dek göçebeliğin içinde kaldı. Raşîd efendisi öldükten sonra haremın tüm işlerini üzerine almıştı. Ama ailenin dostlarının, yandaşlarının tümünün gözetimi ve denetimi altında hizmet görüyordu. Uzak-Batı (Fas) Berberîleri kuşkuya kapılmadan babasından sonra küçük İdrîs’in başa geçmesine tümüyle evet demekte birleştiler. İsteyerek ve alkışlayarak onun buyruğuna girdiler. Korkunç ölüm olayı üzerine onun başkanlığını onayladılar. Ve küçük büyük savaşlarda onun komutasında ölüm denizlerine daldılar. Bu kişiler içlerinde dedikodusu yapılan türden bir kuşku duysalardı ya da kulaklarına bu türden bir dedikodu çalınsaydı, isterse dedikoyu ulaştırın kişi bir kişi ya da ikiyüzlü yalancı biri olsun, böylesine ölüme gitmezdi.¹¹¹

İdrîs’in ölümü üzerine devlet ricali bu cariyein doğum yapmasını beklediler. Bu sırada Berberîleri toplayan Raşîd, onlara imamın öldüğü haberini ve doğacak çocuğun erkek olması halinde ona biat edilmesi teklifini ilettiler.¹¹² Berberîler ise, I. İdrîs b. Abdullah’a saygılarından ve Ehl-î Beyt’e olan sevgi ve muhabbetlerinden dolayı çocuğun dünyayagelmesini beklediler. Ve I. İdrîs b. Abdullah’ın meşhur kölesi Raşîd iki ay kadar kısa bir müddet sonra doğan erkek çocuğunu halka gösterdi. Kabile ileri gelenleri İdrîs’in Berberî karısı KENZA’dan doğan oğlunun, I. İdrîs b. Abdullah’a benzediğini söyleyerek ona babasının ismini koydular.¹¹³ İşte bu çocuk, İdrîsîler Devleti’nin gerçek kurucusu kabul edilen ve Fas Şehri’ni kuran II. İdrîs’tir.¹¹⁴

Bu durumda şuna dikkat çekmekte fayda vardır. Burada Hz. Ali veya Hz. Peygamberin soyundan gelmenin getirmiş olduğu bir avantajın olduğunu söylemek mümkündür. I. İdrîs’in ölümüyle devlet yıkılmaz, bu da kabileler arasındaki bağların fazlasıyla sağlam olduğunu göstermektedir. Şüphesiz I. İdrîs, macera peşinden koşan bir politikacı değildi. Çünkü karşısında birleşmek isteğiyle dolu bir grup bulmuştu. Onun ölümünden sonra devletin başına geçecek olan oğlu daha dünyaya gelmemişti. Ancak çocuk dünyaya gelince de Abbasî halifesi Harûn er-Reşîd, II. İdrîs’in gayri meşru olduğunu yaymaya

¹¹¹ İbn Haldûn, *Mukaddîme*, I, (çev: Turan Dursun), I. Baskı, Onur yayınları, İstanbul, 1977, s. 100.

¹¹² Selâvî, *el-İstîksâ*, I, s. 171.

¹¹³ Abun-Nasr, *A History of The Mağrib*, s.79; Nasrullah, *Devletü ’l-Edarîse fi ’l-Mağrib*, s. 91.

¹¹⁴ Poole, *Düvel-i İslamiyye*, s. 41; Brelvî, *İslam in Africa*, s.134; Zuhurî Danışman, *Büyük İslam Tarihi*, V, Özyayın Matbaası, İstanbul,1971, s. 166; Eickelman, *Moroccan Islam*, s. 18.

başladı. Zira halifenin bu politikası olumlu bir netice vermedi. Aksine II. İdrîs'in tahta geçişini hızlandırdı. Abbasî halifesini destekleyen İbrahim b. Ağleb'in entrikalarından ve Naipliğin bir takım meselelerinden erken kurtulmak için henüz on bir yaşında olan İdrîs b. İdrîs'in hükümranlığı Raşîd ve taraftarları tarafından 187/803 tarihinde ilan edildi.¹¹⁵ II. İdrîs, bir süre sonra kendisi kuracağı Fas Şehri'ne yerleşecekti.¹¹⁶

Berberîler, II. İdrîs'in Ulîla şehrinde elini öperek ona biat ettiler. Sonra Mağrîb'teki bütün kabileler ona biat etti. Onların başlıcaları; Zenate, Evrebe, Sanhace ve Mesamîde kabileleridir. II. İdrîs bu yaşlarda isabetli kararlar alabilecek kapasite ve tecrübeye sahip olmadığı için tamamen çevresinin tesiri altında idi. Bunun yanında İfrîkiyye ve Endülüs'ten gelen Araplar, gerek duydukları ilgi gerekse ailelerine olan sadakatlerinden dolayı genç emirin etrafında toplanarak birçok sorumluluk altına girmeyi kabul etmişlerdi. Annesi berberî olan İdrîs, Araplar lehinde bir politika takip etmeye başlayınca, beş bin kişilik bir Arap muhafız birliği çevresinde görev almıştı.¹¹⁷ Bunun da etkisiyle II. İdrîs Arapların tarafını tutarak onlardan bir kişiyi vezir edindi. Bu husus Berberîleri, bilhassa babasının adamlarından İshak b. Muhammed'in hoşnutsuzluğuna sebebiyet verdi.

Bu dönemde Kurtuba'dan (Cordoba) Fas'a göç eden Rabadîler Advetü'sh-Şarkıyye'ye yerleşmeye başladılar. Bu sebeple buraya Advetü'l-Endelüs denilmeye başlandı. Diğer taraftan, II. İdrîs ile Berberîlerin arasını açmaya çalışan İbrahim b. Ağleb, II. İdrîs'in yeni gelen Araplara meylettğini söyleyip İshak el-Evrebî'yi II. İdrîs'in aleyhine kışkırtmaya başladı. Bunun üzerine II. İdrîs de İshak ve taraftarlarının aleyhine harekete geçerek İshak'ı öldürmeye karar verdi. Ağlebîler de II. İdrîs'i zayıflatmak için en çok güvendiği veziri olan Behlûl b. Abdülvahîd el-Medgarî ile temas kurunca Behlûl, II. İdrîs'ten ayrılarak İbrahim b. Ağleb'in yanında yer aldı.¹¹⁸ Bu durumdan rahatsız olan II. İdrîs, İshak'ı idam ettirerek muhaliflere gözdağı verdi.¹¹⁹ Aurabalar'ın reisi İshak'ın ölümü acaba genç emiri ürkütmüş olabilir mi? İktidarda git gide güçlenen Araplara karşı gelmek

---

¹¹⁵ Nasrullah, *Devletü'l-Edarise fi'l-Mağrîb*, s.94.

¹¹⁶ Ülkü, *Başlangıçtan Günümüze Kadar İslam Tarihi*, s. 653; Brignon, "İdrîsîler", *D.G.B. İ.T.*, V, s. 313.

¹¹⁷ Brignon, "İdrîsîler", *D.G.B.İ.T.*, V, s. 314.

¹¹⁸ Rezûk, "İdrîsîler" *DİA*, XXI, s. 495.

¹¹⁹ Şeşen, *İslam Medeniyeti Tarihi*, s. 277.

istememiş olabilir mi? Ya da tam tersine Arapların desteği ile bu güçlü kişinin himayesinden kurtulmak istemesinin neticesi olabilir mi? Cevap bulmak oldukça güç sorular.¹²⁰II. İdrîs, Fas şehrini kendisine merkez yapmadan önce 182/798 tarihinden 187/803 tarihine kadar Tedga Şehri'ni hükümet merkezi olarak kullanmıştır ki bu şehir bir müddet sonra eski itibarını kaybederek küçük bir kasaba haline gelmiştir.¹²¹

192/807 yılında Fas Şehri'ni kurmaya başlayan II. İdrîs (el-Ezher)¹²², takip eden senede şehrin yapımını tamamlayarak burayı devletin merkezi yapmıştır. Bu şehri cazip bir hale getirmek için saraylar, çarşılar ve meşhur Şerifler Camî'i yaptırdı. II. İdrîs, Fas Şehri'nde vazirlik, kâtiplik ve kadılık gibi görevleri ihdas ederek devletini Arap-İslam devleti tarzında teşkilatlandırdı ve gerçekleştirdiği fetihlerle ülkenin sınırlarını genişletme siyaseti izleyerek İdrîsîler'i Mağrib'ül Aksa'nın en güçlü devleti haline getirmeye muvaffak oldu. Fas Şehri, kısa zamanda İfrîkiyye'den ve MüslümanEndülüs'ten gelen muhacirleri cezbeden çok kalabalık bir şehir ve İdrîsîler'in başkenti oldu. Böylece Hz. Peygamber'in (s.a.v) torunları Hasan ve Hüseyin'in neslinden gelen Şerifler (şürefa)'ın merkezi olan bir şehir hüviyetine bürünmesi bu zamandır. Bundan sonra Şerifler, Fas tarihinde önemli bir yer işgalettiler. İdrîsîler devri, yeni Müslüman olmuş içteki berberî topluluklar arasında İslam kültürünün yayılması bakımından da önemli hale geldi.¹²³

Fas'tan sonra II. İdrîs, 193/809 yılında başka bir şehir olan Advetülkaraviyyîn (Alîyye) şehrinin inşasına başladı. Buraya Kayrevan'dan gelen İfrîkiyye göçmenlerini yerleştirdi.¹²⁴ Fas'ta Camî'u'l-eşyah (192/808) ve Camî'u's-şürefa da (193/809) bu yıllarda inşa edildi. Bundan sonra II. İdrîs, bazı yeni yerlerde otoritesini arttırmak düşüncesiyle seferlere girişti. Magraua'daki Berberî kabileleri üzerine yürüyerek Tlemsan Bölgesi'ni kontrol altına almayı başardı. Daha sonra bölgeyi amcazadesi Muhammed b. Süleyman'a

---

¹²⁰ Brignon, "İdrîsîler", *D.G.B.İ.T.*, V, s. 314. (Fas şehrinin kuruluş hikâyesi ve isminin nerden geldiği ile ilgili rivayetler, Fas Şehri'nin kuruluşu başlığında anlatılacaktır); Şeşen, *İslam Medeniyeti Tarihi*, s. 277; Rezûk, "İdrîsîler", *DİA*, XXI, s.495.

¹²¹ Ülkü, *Başlangıçtan Günümüze Kadar İslam Tarihi*, s. 654.

¹²² Öztuna, *İslam Devletleri*, I, s. 50; Ayrıca, II. İdrîs, babasının "el-Ekber" sanıyla anılmasına karşılık, kendisi de "el-Asgar (el-Ezher)" sanıyla tanınır. (Ceran, *Fas Tarihi*, s. 50).

¹²³ Bosworth, *İslam Devletleri Tarihi*, (çev: E. Merçil; M. İpşirli), s. 26; Bosworth, *Doğuştan Günümüze İslam Devletleri*, (çev: Hande Canlı), s. 64.

¹²⁴ Şeşen, *İslam Medeniyeti Tarihi*, s. 278.

bıraktı. II. İdrîs'in ailesinin diğer fertlerinin yaşadığı bu bölge ile münasebetlerinin daima sağlıklı bir şekilde sürdürülmesine dikkat etmiştir.

Sonrasında Mağrîb'de devletin temellerini sağlamlaştırmaya devam eden II. İdrîs Büyük Atlas yönüne yürüyüp Nefis Ağmat ve güneyde Mesamîde bölgelerini 197/813 tarihinde ele geçirdikten sonra tekrar doğuya Nefre ve Tlemsan'a yöneldi.¹²⁵ Bu gelişmelerin yanında Abbasîler, İdrîs'ten hala çekiniyor ve Ağlebîler'i ona karşı desteklemeye devam ediyorlardı.¹²⁶ II. İdrîs, bir süre sonra Haûz'da aynı ismi taşıyan nehrin üzerinde henüz bilinmeyen bir mevkiyi zapt etti. Zaman zaman Abbasîler tarafından kışkırtılan veya desteklenen muhalif gruplara karşı savaşmak zorunda kaldı. Bunlar arasında Ağlebîler de vardı. Ağlebîler ile ilgili İbnü'l Esîr şöyle der:” *İbrahim b. Ağleb, II. İdrîs ile savaşmak istedi. Ancak arkadaşları ona o seninle uğraşmadığı sürece onu bırak diyerek engel oldular. İdrîs de ona mektup yazarak Rasulûllah (s.a.v) ile olan akrabalıklarını dile getirdi. Bunun üzerine İbrahim fikrinden vazgeçti.*”¹²⁷ Ancak bütün bu entrikalar, Bağdat'a olan düşmanlığını açıkça söylemekten çekinmeyen bu küçük devleti yıkmaya kâfi gelmedi. Aksine, devlet daha fazla genişledi ve güçlendi. Kurtuba'da (Cordoba) (202/817-18) ve Tunus'ta (209-211/824-826) meydana gelen isyanlar yüzünden kaçarak Fas'a gelen Arapların devletin üst kademelerinde görevlendirilmesiyle İdrîsîler'in Arap karakterini daha da güçlendirdi. Devletin sınırları Regreg'in Güneyinde Berhouata'nın dışında Doğu'da Şelif nehrine (Cezayîr) ve Güney Fas'ta Sus'a kadar uzandı. Yaklaşık yirmi beş sene hâkimiyetini sürdüren II. İdrîs babasından daha önemli eserler bırakmaya muvaffak oldu. Babasına itaat eden ama hala tam anlamıyla üstün bir otoriteyi benimsememiş olan Berberî kabilelerini bir araya getirmeyi başardı. Ancak II. İdrîs'in de babası gibi ölüm şekli üzerinde ortak bir görüşe varmak mümkün olmamıştır.¹²⁸

II. İdrîs, 10 Cemaziyelahîr 213/26 Ağustos 828 tarihinde otuz altı yaşında iken ansızın öldüğü rivayet edilirken, bazı kaynaklarda da Ağlebîler tarafından zehirlendiğine dair

---

¹²⁵ Şeşen, *İslam Medeniyeti Tarihi*, s. 278.

¹²⁶ Rezûk, “İdrîsîler” *DİA*, XXI, s.495.

¹²⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kamil*, VI, s. 56.

¹²⁸ Brignon, “İdrîsîler”, *D.G.B.İ.T*, V, s. 314.

bilgiler yer almaktadır.¹²⁹Edip ve şair olduğu nakledilen II. İdrîs'in ölümüyle birlikte, Fas dokuz emirliğe ayrılmasıyla hanedan parçalanmaya başladı.¹³⁰

II. İdrîs, öldüğü sırada devletin kudreti, bugünkü Fas'ın önemli bir bölümünde etkisini sürdürebiliyordu. Toprakları, merkezi Rîf ve orta Atlas arasında yer alan ova ve vadilerden oluşuyordu. Yeni başkentin kurulduğu Taza Vadîsî'ni kontrol altında tutuyordu. Merkezi platondan güneye doğru Atlas bölgesine kadar Sus istikametinde uzanmakta idi. Ancak, Berrhuata'ların yaşadığı Atlantik ovaları hakimiyet altına alınamamıştı. Babası I. İdrîs kısa bir süre tahtta kalmış olmasına rağmen, oğlu II. İdrîs'e, organize edilmiş bir devleti bırakmaya muvaffak olmuştu. Berberî kabilelerini hâkimiyet altına alarak, doğu modelinin etkisiyle yeni bir idari teşkilat meydana getiren I. ve II. İdrîs'in gayretlerine rağmen siyasi anlamda ortaya koymuş oldukları eserler, ölümlerinden sonra ayakta kalmayı başaramadı. Ancak, medenileşme ve İslamlaşma alanındaki çabaları daha çok ön plana çıkmaktadır. İdrîsîler Devleti'nin özellikle ilk iki hükümdarları ve onların halefleri şehirler kurarak medenileşme ve İslamlaşma hususunda başarılı olmuşlardır. Ancak zaman içerisinde kaybolan bu eserlerden sadece Fas Şehri ayakta kalmıştır.¹³¹

2.4. Muhammed (el-Muntasır) b. II. İdrîs (213-221/828-836)

II. İdrîs'in vefatından sonra yerine on bir oğlundan en büyüğü olan Muhammed b. II. İdrîs geçti.¹³² II. İdrîs'in ölümü ile birlikte oğulları arasında 213/828 tarihinde Fas toprakları müstakil parçalara bölünmüştü.¹³³ II. İdrîs'in on üç oğlundan dokuzu ayrı ayrı emirlikler kurdular. Ancak zahirde bütün kardeşler Fas'ı yöneten büyük ağabeyleri Muhammed'e bağlı idiler. Bu tarihten itibaren İdrîsîler Devleti çalkalanmaya başlayınca hanedan yavaş yavaş çökmeye başladı. Bunun en büyük sebeplerinden biri de Kenza'dır. Muhammed'in büyük annesi olan Kenza, ülkeyi diğer kardeşler arasında paylaştırmak isteyince,

¹²⁹ Rezûk, "İdrîs II", *DİA*, XXI, s. 483; Rene Basset, "İdrîs II", *İA*, V, s. 935-936.

¹³⁰ Rezûk, "İdrîs II" *DİA*, XXI, s. 483.

¹³¹ Brignon, "İdrîsîler", *D.G.B.İ.T*, V, s. 315.

¹³² İbnü'l-Esîr, *el-Kamil*, VI, s. 415; Ülkü, *Başlangıçtan Günümüze Kadar İslam Tarihi*, s. 654.

¹³³ Selâvî, *el-İstîksâ*, I, s. 172; Abdullah Laroui, *The History of the Mağrib*, Princeton University Press, New Jersey, 1970, s.112; Bosworth, *İslam Devletleri Tarihi*, (çev: E. Merçil; M. İpşirli), s. 26.

Muhammed, kardeşlerin lehine mirası elden çıkarmayı düşündü. Tlemsan ve civarını önceden olduğu gibi Süleyman b. İdrîs'e bıraktı. Başşehir olan Fas'ı kendisine ayırdı. Bu uygulama kısa bir süre sonra, merkezi otoriteyi zayıflattı ve kardeşlerden her biri, muhtariyet peşinde koşan mahalli emirliklerin ortaya çıkmasına zemin hazırladı. Kardeşleri bir süre sonra kendisini devirme teşebbüsünde bulunarak iç savaşın çıkmasına sebep oldular. Muhammed'e karşı ilk isyan eden Azemmur, Tamesna, Şale ve Sela'ya hükmeden kardeşi İsa oldu. Bunun üzerine Muhammed, küçük kardeşlerinden yardım istemek zorunda kaldı. Karşılığında ise, isyanları bastırdıktan sonra isyan bölgesinin çevresindeki toprakların hâkimiyetini verecekti.¹³⁴ Muhammed, İsa'nın isyanını bastırmak için Tanca valisi olan Kasım'ı görevlendirdi. Kasım destek vermeyince bu defa Muhammed, Rîf bölgesi hâkimi olan kardeşi Ömer'e kendisine destek vermesi için bir yardım mektubu yazdı. Olumlu cevap veren Ömer, Berberîlerden meydana gelen ordusunun başında, önce İsa'yı ardından diğer kardeşi Kasım'ı Tanca civarında hezimete uğratarak Tanca şehrine kadar uzanan sahil boyunu ele geçirdi.¹³⁵

Ömer iki kardeşini de başarılı bir şekilde bertaraf ederek ikisine ait merkezleri ele geçirdi. 220/835 yılında ölünce de Muhammed onun idaresindeki merkezleri daha önce toprakların dokuz emirliğe bölünmesinden ders almayarak yine Ömer'in topraklarını da onun üç oğlu arasında taksim etti. Ömer'den bir yıl sonra da vefat eden Muhammed'in ardından İdrîsî tahtına oğlu Ali geçti.¹³⁶

2.5. I. Ali b. Muhammed (221-234/836-849)

221/836 yılında vefat eden Muhammed b. II. İdrîs'in yerine oğlu I. Ali b. Muhammed geçti.¹³⁷ Ali b. Muhammed henüz dokuz yaşındaydı. Yaşının küçüklüğüne rağmen kabile reislerinin saray görevlilerine itaati sayesinde önemli bir sıkıntı yaşamamıştı. Hz. Ali'nin lakabı olan "Haydar" ünvanıyla anılmaktaydı. Bu emir döneminde kayda değer bir gelişme yaşanmadı. Ancak, Erginlik çağına ulaştıktan sonra yönetimi ele alan I. Ali,

---

¹³⁴ Brignon, "İdrîsîler", *D.G.B.İ.T.V*, s. 343.

¹³⁵ Hasan İbrahim, *İslam Tarihi*, III, s. 37; Mahmut Şakir, *Hız. Adem'den Bugüne İslam Tarihi*, IV, (çev. Ferit Aydın), Kahraman yayınları, İstanbul, 1993.

¹³⁶ Selâvî, *el-İstîksâ*, I, s. 184; Rezûk, "İdrîsîler" *DİA*, XXI, s. 495; Cambon, *Histoire Du Maroc*, s. 27.

¹³⁷ Selâvî, *el-İstîksâ*, I, s. 184-185; Ülkü, *Başlangıçtan Günümüze Kadar İslam Tarihi*, s. 654.

245/836 yılında meşhur *Karavîyyîn Camii*'ni yaptırdı. On beş yıl hükümdarlık yapan Ali b. Muhammed¹³⁸234/849 tarihinde ölünce yerine kardeşi I. Yahya geçti.

2.6. I. Yahya b. Muhammed (234-249/849-863)

I. Ali'nin vefatından sonra İdrîsî Devleti'nin başına yerine kardeşi Yahya b. Muhammed geçti.¹³⁹ Yahya'nın döneminde devlet biraz toparlanmaya başladı. Başarılı yönetimi ile devletin gücünü arttırdı.Devlet eski gücüne kavuşma noktasına erişti. Halkın refahı arttı. Fas Şehri'nde ve diğer şehirlerde imar faaliyetleri ve ticari hayat canlanmaya başladı. Fas Şehri'nde, hanlar, hamamlar, kervansaraylar yapıldı. Şehrin dışında kenar mahalleler inşa edildi. Şehir adeta bir cazibe merkezi haline geldi. İbn Haldûn, onun şahsı ve zamanı hakkında şu ifadeleri kullanmaktadır: *İstikrarı sağladı. Nüfuzunu giderek arttırmaya başladı. Güzel eserler bıraktı, zamanında Fas'ın imarı gelişti. Özellikle Mağrîbliler, buraya taşındı.*¹⁴⁰İdrîsîler Hanedanı, varlığını sürdürme ve güçlendirme mücadelesini verirken;Abbâsî halifesi Harûn er-Reşîd, Berberî ve diğer isyancı grupların isyanlarını bastırmak ve İdrîsîler Devleti'ne karşı tampon bölge oluşturmak maksadıyla Tunus'ta kurulan Ağlebîler Devleti'nin lideri İbrahim b.Ağleb (800-811) ile ittifak içerisine girdi. Yapılan ittifak gereği İbrahim, İdrîsîler'i ortadan kaldıracaktı.Ancak etrafindakilerintavsiyede bulunmasıyla birlikte sefere çıkmaktan vazgeçti. Bir süre sonra da I. Yahya, 249/863 yılında vefat edince yerine oğlu II. Yahya geçti.¹⁴¹

2.7. II. Yahya b. Ali (249-252/863-866)

I.Yahya'dan sonra İdrîsîler Devleti'nin başına II. Yahya b. Ali geçti.¹⁴² Sefahat ve Eğlenceye düşkün olan yeni hükümdar döneminde ülkede düzen istikrar bozulmaya başladı. Bir hükümdardan beklenmeyen tavırlarından dolayı halk isyan etmeye başlayınca, ülkede bir kargaşa ortamın zuhur etmesi kaçınılmaz hale geldi. Bu durum

¹³⁸Selâvî, *el-İstîksâ*, I, s. 185; Azimli, *Ehl-i Beyt'in Kurduğu ilk Devlet: İdrîsîler*, s. 9;Basset, "İdrîsîler", *İA*, V, s. 937.

¹³⁹ Selâvî, *el-İstîksâ*, I, s. 185.

¹⁴⁰ Hasan İbrahim, *İslam Tarihi*, III, s. 38; Bkz; İbn Haldûn, *Kitabu'l-İber ve Divanu'l-Divanu'l-Mübtedei ve'l-Haber fi Eyyami'l-Arab ve'l-acem ve'l-Berber ve men Asaruhum min Zevi's-Sultani'l-Ekber*, III, Beyrut, (1391/1971), s. 45.

¹⁴¹ Selâvî, *el-İstîksâ*, I, s. 178.

¹⁴² Selâvî, *el-İstîksâ*, I, s. 178; Cambon, *Histoire Du Maroc*, s. 27.

Devletin yıkılışa doğru sürüklenmesine ve karışıklıkların yaşanmasına sebebiyet verdi. Kendisini eğlenceye veren II. Yahya'ya karşı isyan eden Abdurrahman b. Ebu Selh el-Cüzamî, onu saraydan kaçmak zorunda bıraktı. II. Yahya, bir süre sonrada Endülüs kıyısında sığındığı Advetü'l-Endelüs denilen yerde üzüntüsünden öldü.¹⁴³(252/866).¹⁴⁴

2.8. II. Ali b. Ömer b. II. İdrîs (252-?/866- ?)

II. Yahya'nın kaçıışı esnasında onunla birlikte gitmeyi reddeden hanımı Aîke, Rîf Bölgesi'nde bulunan babasından yardım isteyerek onu başşehir çağırdı. Bu davet üzerine Ali b. Ömer, Fas'a gelerek kontrolü sağlamayı başardı. Böylece, daha önce İdrîsî hanedanında görülmeyen bir değişiklik yaşanarak İdrîsî tahtı aynı ailenin Ömer b. İdrîs koluna geçmiş oldu. Kısa bir süre zarfında Fas halkı gereken desteği vererek, Ali b. Ömer'in hükümdarlığını kabul etti. Sorunsuz bir şekilde tahta oturduktan sonra minberlerde hutbe onun adına okunmaya başlandı. Bu sakin ortamda ülkeyi bir süre de olsa istikrarlı bir şekilde yönetmeyi başardı. Bu itibarla Fas bölgesini tekrar ele geçirerek, Mağrib'ül Aksa'daki İdrîsî Devleti'nin topraklarını takriben 247/860 yıllarına doğru en geniş sınırlara ulaştırdı.¹⁴⁵ Ancak bir süre sonra, Hâricîlerin Sufriyye kolu liderlerinden biri olan Abdürrezak el-Fihri isyan etti. İsyanı genişleten Fihri, bölgedeki bazı merkezleri ele geçirdi. Burada yaşayan halkın desteğini arkasına aldı. Ve sonunda II. Ali, savunmasız ve çaresiz kalınca Evrebe kabilesine sığınmaktan başka çare bulamadı. Ardından Fas'a giren Abdürrezak şehri ele geçirerek şehrin Endülüs mahallesinde halkın biatını aldı.¹⁴⁶ Bu durum karşısında Ali b. Ömer, kaynaklarda ismi verilmeyen Avrupa'daki bir şehre kaçtı.¹⁴⁷

2.9. III. Yahya b. Kâsım b. II. İdrîs (el-Mukaddem) (?-292/?-905)

Hâricîler Fas Şehri'ne girdikleri zaman Karavîyyîn Mahallesi halkından olan hanedandan bir grup "*el-Avvam*" diye tanınan III. Yahya b. Kasım'ı şehirlerine davet ettiler ve

¹⁴³ Azimli, *Ehl-i Beyt'in Kurduğu ilk Devlet: İdrîsîler*, s.9;Basset, "İdrîsîler", *İA*, V. s. 935.

¹⁴⁴ Rezûk, "İdrîsîler" *DİA*, XXI, s.495.

¹⁴⁵ Ülkü, *Başlangıçtan Günümüze Kadar İslam Tarihi*, s. 654.

¹⁴⁶ Selâvî, *el-İstîksâ*, I, s. 179.

¹⁴⁷ Ceran, *Fas Tarihi*, s. 52.

Hâricîler'in isyanına tepki olarak ona itaat edeceklerini bildirdiler.¹⁴⁸ Bunun üzerine davete olumlu cevap veren III. Yahya, Fas bölgesine gelerek kendisine destek verenlerle birlikte Abdürrezak ile savaşmaya başladı. Onu Fas Şehri'nin Endülüslüler semtinden (Udvetü'l-Endülüs) çıkmaya mecbur ederek bölgenin kontrolünü ele geçirdi. Başta şehir halkı olmak üzere, Endülüs Emevî hükümdarı I. Hakem tarafından isyanları nedeniyle Kurtuba'dan sürüldükten sonra buraya yerleşen Endülüslülerin tamamı ona biat ettiler. III. Yahya, hükümdarlık döneminin çoğunu Hâricîlerle savaşarak geçirdi. Onlarla sayısızca mücadelenin içine girerek onları zayıf düşürmeye çalıştı. Yahya'nın Fas ve Mağrib'ül Aksa'nın Fas'a komşu bölgelerindeki hükümdarlığı 292/904 yılında Rebî' b. Süleyman tarafından öldürülmesine kadar sürdü.¹⁴⁹ Amcası Ömer'in çocuklarıyla giriştiği taht mücadelesi sırasında öldürüldü (292/904)¹⁵⁰ ve İdrîsî saltanatı, Muhammed b. II. İdrîs evladının elinden çıkıp, zaman zaman aynı aileye mensup Ömer b. İdrîs, zaman zaman da Kasım b. İdrîs ailesinin elinde kaldı.¹⁵¹

Bu dönemde, ülkenin istikrarı iç karışıklıklar nedeniyle tamamen bozulmuştu. I. Yahya'nın vefatından III. Yahya'nın ölümüne kadarki geçen elli yıllık süreçteki kargaşalar, Hâricîlerle yapılan savaşlar, istikrarı bozan isyanlar, merkezi otoriteyi zayıflatan taht mücadeleleri ve istikrarın bir türlü sağlanamama durumu ülkedeki asayiş ortamını bozdu. Ticaret gerilemeye başladı, kıtlık baş gösterdi. Toplum ekonomik ve sosyal yönden çökmeye başladı. Bu dönemde 276/889 da meydana gelen deprem ise, bu felaketlerin katlanmasına sebep oldu. Bu sarsıntı dağlarıyla ovalarıyla Endülüs ülkesinin tamamını, Tlemsan'dan Tanca'ya, Akdeniz'den ülkenin batı sahillerine kadar Kuzey Afrika'nın bütün sahil kesimini kaplamıştı.¹⁵²

---

¹⁴⁸ Hasan İbrahim, *İslam Tarihi*, IV, s. 69.

¹⁴⁹ Hasan İbrahim, *İslam Tarihi*, IV, s.70.

¹⁵⁰ Rezûk, "İdrîsîler" *DİA*, XXI, s. 495.

¹⁵¹ Hasan İbrahim, *İslam Tarihi*, IV, s. 69; Selâvî, *el-İstîksâ*, I, s. 78.

¹⁵² Selâvî, *el-İstîksâ*, I, s. 79; İbn Haldûn, Ebu Zeyd Velîyüddin Abdurrahman b. Muhammed (808/1406), *Kitâbü'l-İber ve dîvânü'l-mübtede' ve'l-haber fî eyyâmi'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve men âsararahum min zevi's-sultân'l-ekber*, (I-IV), III, Beyrut, 1284, s. 15.

Karışıklıklar, kıtlıklar, salgın hastalıklar okadar ilerledi ki, ünlü Mağrîbli tarihçimiz İbn Haldûn bile bazı İdrîsî emirlerinin iktidarlarının başlangıç ve sonlarını tespit edememiştir.¹⁵³

2.10. IV. Yahyâ b. İdrîs b. Ömer b. II. İdrîs (292-310/905-922)

III. Yahya'nın öldürülmesinin ardından İdrîsîler'in tahtına oturan IV. Yahya, öncelikli olarak Fas halkının biatını aldı. İdrîsîler'in yeni imamı IV Yahyâ, kısa sürede istikrarı yeniden sağladı. Hutbeler onun adına okunmaya başladı. Mağrîb'ül Aksa bölgesinin tamamını hâkimiyeti altına aldı. IV. Yahya, İdrîsî hanedanının en değerli ve en büyük şahsiyeti olarak kabul edilmektedir. Bunun yanı sıra fakîh, hadîs hafızı, fesahat ve belagat sahibi, kahraman, yiğit, azimkâr, salih, dindar ve takva sahibi bir kimse olarak telakki edilen IV. Yahya¹⁵⁴, hanedanın en kıymetlisi, en adili, en şöhretlisi, en faziletlisi ve en geniş sınırlara hükmetmiş olanı olarak görülmektedir. Sarayı şair ve âlimlerle doldurmuştu.¹⁵⁵

IV. Yahya'nın elde ettiği arazi genişliğine ve kuvvete İdrîsî hükümdarlarından hiçbiri ulaşamamıştı. IV. Yahya, saltanatını 15 yıl istikrarlı bir şekilde devam ettirmeyi başardı. Ne var ki, X. asrın başlarında yani Hicretin üçüncü yılında İfrîkiyye(Tunus ve civarı)'de ortaya çıkan Fâtımîler, İdrîsîler'in aleyhine genişleme siyaseti takip etmeye başladı. Fâtımîler, Ubeydullah el-Mehdî ve ondan sonra geçen halifeler zamanında Mağrîb'ül Aksa taraflarına doğru topraklarını genişleterek bölgeyi hâkimiyet altına almaya başladılar.¹⁵⁶

İdrîsîler, bu döneme kadar iç sorunlar uğraşırken, IV. Yahya'dan itibaren de dış sorunlarla da uğraşmak zorunda kalmıştır. Bunlar daha çok IV. Yahya, hükümlünlüğün son zamanlarında iki önemli dış tehlike olan Fâtımîler ve Endülüs Emevî Devleti ile karşı karşıya kalma durumudur. Dolayısıyla, X. asrın başından itibaren İdrîsîler'e ait şehirler birbiri ardınca bu iki devletten birinin eline düşmeye başladı. İdrîsî emirleri bazen

---

¹⁵³ Hasan İbrahim, *İslam Tarihi*, IV, s.71; Azimli, *Ehl-i Beyt'in Kurduğu ilk Devlet: İdrîsîler*, s. 10.

¹⁵⁴ Selâvî, *el-İstiksâ*, I, s. 181.

¹⁵⁵ Rezuk, "İdrîsîler", *DİA*, XXI, s. 495.

¹⁵⁶ Selâvî, *el-İstiksâ*, I, s. 29; İbn Haldun, *el-İber*, IV, s. 19; Hasan İbrahim, *İslam Tarihi*, IV, s.71; Abun-Nasr, *A History of The Mağrib* s. 80; Bosworth, *İslam Devletleri Tarihi*, (çev: Hande Canlı), s. 64.

direnerek bazen de kuvvetli olan tarafa itaat ederek varlıklarını sürdürmeye çalıştılar. Bunlardan ilki Emevîler'den gelen tehlikedir.

Endülüs Emevî Devleti, bölge üzerinde ciddi anlamda tehlikeli bir boyuta ulaşarak, bölgeye güçlü ordular sevk etmeye başladı. Bir diğer dış tehlike de Fâtımîlerden gelen ve çok uğraştırıcı olan saldırılar idi. IV. Yahya'nın Saltanatı'nın ilk yıllarında Fâtımîler, gittikçe güçlenerek İdrîsîler aleyhine genişlemekte idi. Fâtımîler, Cezayîr'i aldıktan sonra bütün Mağrîb'i ele geçirmek için İdrîsî topraklarını kendine hedef olarak belirlemişti. 300 (912-913) tarihinde Ubeydullah Mehdî'nin, Tahert ve Mağrîbü'l Evsat valisi olan komutanı Mesale, Yahya üzerine sefer düzenleyerek Tahert'i ele geçirdi ve IV. Yahya ile Miknase yakınlarında karşı karşıya geldi. Yapılan savaş neticesinde IV. Yahya yenildi. Bundan sonra Fas Şehri'ni kuşatan Mesale, IV. Yahya'yı kendisine bir miktar para ve mal vermesi ve Fâtımî halifesi el-Mehdî'ye biat etmesi şartıyla sulh yapmak zorunda bıraktı. Bu savaş sonrasında İdrîsîler, Fâtımîler'e bağlı bir emirlik haline geldi. Mesale, Yahya b. İdrîsî'yi Fas'a vali olarak tayin etti. Diğer merkezi valilikler de, İdrîsîler'e karşı yapılan savaşta kendisini desteklediği için Amcazadesi olan Musa b. Ebi'l-Afiye'nin yönetimine verildi. Fâtımîlerin gücü bu şekilde İdrîsî topraklarına kadar uzandı. Mesale, 309/921 yılında Fas'a avdet edince, Musa b. Ebi'l-Afiye, onu IV. Yahya aleyhine kışkırtmaya başladı. Bu kışkırtmalar amacına ulaştıncaya, IV. Yahya yakalandı ve bütün mallarına el konuldu; sonra da sürgün edildi. IV. Yahya amcasının oğlunun ülkesi Rif'e yerleşti. Onunla karşılaşan Musa b. Ebi'l Afiye, onu tutuklayarak yirmi yıl sonra bıraktı. Hapisten çıktıktan sonra İfrîkiyye'ye giden IV. Yahya, 332/943 tarihinde Mehdîyye Şehri'nde öldü.¹⁵⁷

2.11. I.Hasan b. Muhammed b. Kasım b. İdrîs (el-Haccem) (310-313/922-925)

Fâtımî halifesi Ubeydullah el-Mehdî'nin Tahert ve Mağrîb'ül Aksa valisi olan komutanı Mesâle b.Habbûs el-Miknâsî, IV. Yahya'yı tutukladıktan sonra Fas valiliğine Reyhan el-Ketamî'yi getirdi. Ancak, görevi uzun sürmedi. Çünkü IV. Yahya'nın tahttan uzaklaştırılmasından üç ay sonra İdrîsî ailesinden "*el-Haccem*" namıyla Hasan b. Muhammed b. Kasım ona karşı isyan ederek Fas'ı ele geçirdi ve onu da öldürerek İdrîsî tahtına oturdu. Fas halkının desteğini alan ve gittikçe nüfuzunu genişleten I. Hasan,

¹⁵⁷ Hasan İbrahim, *İslam Tarihi*, IV, s. 71-72.

Mesale'nin amcasının oğlu olan Musa b. Ebi'l Afiye¹⁵⁸ ile savaştı. Savaş esnasında Musa'nın oğlu hayatını kaybetti. Daha sonra tekrar karşısına çıkan Musa'ya yenilince, Fas şehrine sığınmak zorunda kaldı. Ancak beklemediği bir gelişme olarak kaynaklarda ismi belirtilmeyen orada bırakmış olduğu vekilinin ihanetine uğradı. Şehre girmesine izin vermeyen ve Fâtımîlere bağlı olduğunu açıklayan bu kişi tarafından yakalanıp tevkif edildi. Böylece, İdrîsîler'in merkezi tekrar Fâtımîlerin eline geçti. Zaten Hasan b. Muhammed'in 312/924 yılında suikast neticesinde ölmesi üzerine IV. Yahya'nın amcaoğlu olan Musa b. Ebi'l-Afiye, üç yıl içinde İdrîsîler'in Mağrîb'teki topraklarını ele geçirdi ve İfrîkîyye'deki Fâtımîler'in hâkimiyetini tanıdı.¹⁵⁹

Bir taraftan Fâtımîler diğer bir taraftan da Musa b. Ebi'l-Afiye çalışmalarıyla yıpratılan İdrîsîler, Rîf bölgesine yerleşmeye başladılar. İdrîsîler'in bu tutumu yanlış bir polikanın neticesi olarak Orta Mağrîb ve Fas bölgesinin Musa b. Ebi'l-Afiye'nin elinde kalmasına sebep oldu. Neyseki bu durum çok uzun sürmedi. Çünkü Musa b. Ebi'l Afiye, Fâtımîlere olan itaattan vazgeçerek, Mağrîb'ül Aksa'yı ve Sebte'yi ele geçirmeye çalışan Endülüs Emevî hükümdarı Abdurrahman en-Nasır'ın (300-350/912-961) emrine verdi. Aslında bu biraz da zoraki olmuştur. Çünkü Abdurrahman, ülkesinin minberlerinden kendi adına hutbe okutmaya zorlamıştı. Durumu öğrenen Ubeydullah el-Mehdî, Tahert valisi Humeyd b. Yaslit ve Mesale'nin yeğeni komutasında 10.000 kişilik bir orduyu Musa üzerine yolladı. Yapılan savaş neticesinde Musa yenilgiye uğradı ve Fas Şehri'ne kaçtı. Bunun üzerine Humeyd, Fas valiliğine kaynaklarda ismi geçmeyen kendi komutanlarından birini vali olarak atadı. Fakat bu vali, 322/933 yılında Ubeydullah el-Mehdî'nin vefatından sonra isyan eden bir şahıs tarafından öldürüldü. Bu isyancı, onun başını ve oğlunu Musa b. Ebi'l-Afiye'ye gönderdi. Musa ise, onun başını Abdurrahman en-Nasır'a yolladı ve eskiden olduğu gibi Mağrîb memleketlerinde hutbeler yeniden Endülüs Emevîleri adına okunmaya başlandı. Buna karşılık Fâtımî halifesi Kaîm, komutanı Meysur'u 323/935 yılında Mağrîb'ül Aksa'ya yolladı. Fas'ı kuşatan Meysur, kısa bir süre sonra Ahmed b. Ebubekir'in elinden alarak, Ahmed'i Fâtımîler'in başşehri olan Mehdîyye'ye yolladı. Fâtımî halifesi adına hutbe okuttu ve para bastırdı. Fas valiliğine, Berberî Levate kabilesinden Hasan b. Kasım'ı tayin etti. Nitekim Hasan'ın

---

¹⁵⁸ Selâvî, *el-İstîksâ*, I, s. 185.

¹⁵⁹ Azimli, *Ehl-i Beyt'in Kurduğu ilk Devlet: İdrîsîler*, s.10.

valiliği Ahmed b. Ebubekir'in hapisten çıkarılmasına kadar sürdü (335/946). Ahmed, hapistan çıktıktan bir süre sonra, Hasan b. Kasım'ı devirip Fas emirliğini ele geçirdi.¹⁶⁰Musa b. Ebî'l-Afiye ise, bir kaleye sığındı ve orada büyük bir güç elde etmeye başladı. Daha sonra da Endülüs Emevîleri adına Kuzey Afrîka'da propaganda yapmaya başladı. Bir süre sonra hayatını kaybedince yerine oğlu İbrahim geçti. İbrahim 350/961 senesinde vefat edince, ona oğlu Abdurrahman halef oldu. Abdurrahman'dan sonra da bu mevkiye, oğlu Muhammed geçti. 305-445 (917-1054). Tarihleri arasında 140 yıl hüküm süren Ebu'l-Afiye hanedanı itibarını Muhammed zamanında Fas'ta tamamen kaybetti (363/973). Bu hanedan, Mağrîb'in kenar bölgelerinde Yusuf b. Tafşin'in vefatına kadar nüfuzunu devam ettirmiştir.¹⁶¹

Yukarıda değinildiği üzere, İdrîsîler, Musa b. Ebî'l-Afiye'nin Fas'ı istilasını nedeniyle Rîf bölgesine çekilmişlerdi. Fakat orada bağımsızlık elde edemediler. Musa b. Ebî'l-Afiye, bir süre sonra, onları bölgeden uzaklaştırarak Orta Mağrîb'i nüfuzu altına aldı. Böylece daha önce değinildiği üzere, İdrîsîler, Rîf'te kimi zaman Kuzey Afrîka'daki Şîa Fâtımîler'in kimi zaman da Endülüs Emevîleri'nin nüfuzu altına girmeye başladılar.¹⁶²

2.12. Kasım Kenûn b. Muhammed b. Kasım (?/937-948)

Fâtımî Devleti komutanlarından Meysur, Musa b. Ebî'l-Afiye'yi sahra'ya doğru kovlamaya başlayınca, Fas İdrîsî emirlerinden olan Hasan b. Muhammed b. İdrîs'in iki kardeşi Kasım ve İbrahim Mağrîb memleketlerinde hâkimiyet kurmaya muvaffak oldular. Mağrîb halkı, Kasım b. Muhammed'e sadakatlerini bildirerek ona biat etti. Halkın desteğini de arkasına alan Kasım, Fas'ın dışında kalan Mağrîb şehirlerinin çoğunu ele geçirdi. Haceru'n-nesr kalesini merkez yaptıktan sonra Şîi propagandasını yaymaya başladı. Bu sırada Ömer b. İdrîs evladından olan Rîf ve Sebte İdrîsîler'i ise, Sebte'yi merkez edinerek ayrı bir idare kurdular ve Endülüs Emevîleri'ne bağlılıklarını açıkladılar. Kasım b. Muhammed, Musa, Ebî'l-Afiye'nin 935'teki yenilgisinden sonra Fâtımîlerden Miknase reisinin eski vergisini almaya muvaffak oldu. Bu reisin Madyan ve el-Burî adındaki oğullarının Kurtuba halifesi ile münasebetleri son derece iyi olduğunu söylemek

¹⁶⁰ İbn Haldûn, *el-İber*, IV, s. 135-136; Ceran, *Fas Tarihi*, s. 58.

¹⁶¹ Hasan İbrahim, *İslam Tarihi*, IV, s.73.

¹⁶² Hasan İbrahim, *İslam Tarihi*, IV, s.73.

mümkündür. Mağrîb'teki Zenata beylerine gelince, Muhammed b. Hazar ve oğlu el-Hayr Kurtuba'ya bağılılıklarını sürdürdüler.

İbn Tumulus'un sefer hazırlıklarından haberdar olan Benu Muhammed'in büyük bir kısmı korkup Endülüs hükümdarının hâkimiyeti altına girdi. İdrîsî ailesine mensup birçok kişi de, en-Nasr'ın himayesini kabul ettiler. Kasım b. Muhammed bu karara karşı çıktı.¹⁶³ Fakat bir süre sonra vefat etti. Kasım b. Muhammed, vefatına kadar Fâtımîler'e tabi olarak hüküm sürdü. 337/948 tarihinde ölünce yerine oğlu Ebu'l-Ayş Ahmed b. Kasım geçti. Oğlu babasının aksine, Emevî hâkimiyetine girme hususunda acele etti.¹⁶⁴

2.13. Ebü'l-Ayş Ahmed b. Kenûn b. Muhammed (337-343/948-959)

İdrîsî Devleti'nin son hanedan üyesi olan I. Hasan, bir suikast sonucu hayatını kaybetmişti. Akabinde Hasan'ın kardeşi olan Kasım Fas'ın bazı bölgelerini ele geçirerek buralarda Şîî propagandası yapmaya başlamıştı. Ancak, 337/948 tarihinde ölünce yerin oğlu Ebu'l-Ayş Ahmed oturdu. Fakîh, veraset sahibi, siyer hafızı, hükümdarlarının başından geçen olayları, insanlar için önem taşıyan savaşları Arap ve Berberî kabilelerinin soylarını iyi bilen cesur ve cömert bir kimse olan Ahmed, İdrîsî hanedanında "Ahmet el-Fazîl" lakabıyla ünlenmişti. 337/948 tarihinden itibaren, Kurtuba, III. Abdurrahman'a tabi olduklarını belirten ve bazı hakları yeniden elde etmek için ondan yardım ve destek dileyen Mağrîb'li beylerle dolup taşmıştı. İdrîsîler, taraftarları olan Zenatalılar ve Miknaseliler, halife tarafından karşılanmak üzere sık sık Medinetu'z Zehra'ya gidiyorlardı. Buna rağmen zaman zaman durumdan memnun olmayanların halifeye başkaldırdığı da oluyordu.

Tahta oturur oturmaz, Fâtımîlere rest çekerek ilişkilerini askıya alan Ebu'l-Ayş Ahmed, kısa süre zarfında Endülüs Emevîler'i adına hareket etmeye başladı. Bu ikili siyasetle ayakta kalmaya ve Fâtımîler ile Endülüs Emevîleri'ni birbirine düşürmeye çalışıyordu. Bu politikanın neticesi olarak Sicilmase Bölgesi dâhil olmak üzere, bütün Mağrîb'ül Aksa'yı egemenliği altına almayı başardı. Ancak, Endülüs Emevîleriyle ilişkiler beklenmedik bir şekilde kopma noktasına geldi. İdrîsîler, bazı komplolar hazırlayarak

---

¹⁶³ Levi Provencal, Histoire de l'Espagne Muselmane (II, s. 1-164), D.G.B. İ.T, IV, s. 355.

¹⁶⁴ Provencal, Histoire de l'Espagne Muselmane (II, s. 1-164), D.G.B.İ.T, IV, s. 355.

isyana kalkıştılar. Halife, 949-950 yılında isyanı bastırmak için kendisine bağlı bölgelerden yardım istemek zorunda kaldı. Halife, Fas'ın Kuzey Bölgesi'nde bir deniz üssü kurdu. Bu esnada Endülüs Emevî hükümdarı III. Abdurrahman Tanca bölgesini Ebu'l-Ayş Ahmed'ten alarak Sebte bölgesine bağlamak istedi. Ebu'l Ayş'ın bu isteği geri çevirmesi üzerine, III. Abdurrahman bir ordu ve donanma göndererek Tanca'yı kuşatma altına aldı. 951'de Tanca'ya girerek bu şehri de ele geçirdi. Kendinde karşı koyacak gücü bulamayan Ebu'l Ayş, ona itaat etmekten başka çare bulamadı. Birçok toprağı kaybeden Ebu'l-Ayş'ın elinde sadece Edayle ve Basra bölgeleri kaldı. Ebu'l-Ayş bu yenilgiden sonra iktidarı kardeşi olan II. Hasan'a bıraktı. 348/959 yılında Ebu'l Ayş'ın vefat etmesine kadar Mağrib'ül Aksa'da Endülüs Emevî nüfuzu genişlemeye devam etti.¹⁶⁵ Daha sonraki süreçte Kurtuba tarafından görevlendirilen Endülüslü Müslümanlarca idare edilen kıyıdaki iki bölge dışında, bu ülkenin toprakları yavaş yavaş Emevî Devleti'nin kontrolünden çıkmaya başladı.¹⁶⁶

2.14. II. Hasan b. Kenûn ve İdrîsîler'in Yıkılışı (343-375/954-974), (984-985)

Ebu'l Ayş'ın yerine, III. Abdurrahman'la birlikte Endülüs'te Franklarla karşı savaşa gittiği sırada Mağrib'te yerine vekil bıraktığı "Kenûn" lakabıyla anılan kardeşi Hasan b. Kenûn geçti.¹⁶⁷ İdrîsî Devleti'nin Mağrib'ül Aksa'daki son hükümdarı olan II. Hasan, tahta oturduktan bir süre sonra, Fâtımîler'in bilinen komutanlarından Cevher es-Sıkıllî Fas'a gelerek bölgeyi kuşatma altına aldı ve kumandanlarından Zîrî b. Menad es-Sanhacî'nin kahramanlığı sayesinde burayı ele geçirdi. Bu zafer sayesinde Tanca ve Sebte dışında bütün Mağrib, kısa süre için de olsa Fâtımî hâkimiyeti altına girmiş oldu. Dolayısıyla İdrîsî Hanedanı'nın sonuncusu olarak nitelendirebileceğimiz II. Hasan kendisinden önceki birçok halefinde görüldüğü gibi o da Fâtımîlere tabi olmak zorunda kaldı. Ancak, Fâtımîler'in bölgeden ayrılmasını fırsat bilen Hasan, bu defa Endülüs'e tabi olma kararını aldı. II. Hasan Bu kararla Fâtımîler'in tepkisini üzerine çekince on bir yıl sonra Fâtımî ordusu bölgeye tekrar geldi. Fâtımîlere boyun eğen II. Hasan, yeniden

¹⁶⁵ Hasan İbrahim, *İslam Tarihi*, IV, s.74.

¹⁶⁶ Provençal, *Histoire de l'Espagne Muselmane* (II, s. 1-164), *D.G.B. İ.T.*, IV, s. 356.

¹⁶⁷ Ebu'l-Hasan Ali b. Abdullah b. Ahmed b. Ömer b. Ebû Zer, *el-Enisü'l-mutrib bi-ravzi'l-kurtas fi ahbari müluki'l-Mağrib ve tarihi medineti Fas*, (741/1340), (y.y., t.y.), s. 58; Yukarıdaki esere konu hakkında geniş bilgi için bkz: s. 58-62; Hasan İbrahim, *İslam Tarihi*, IV, s. 73-74; Selâvî, *el-İstiksâ*, I, s. 185-86.

Endülüs'lüleri'e karşı bir ordu içinde savaştı. Yapılan Savaş sonucunda Hasan 363/974 tarihinde esir edildi ve Endülüs'e götürüldü.¹⁶⁸

II. Hasan, 365/976 tarihinde Endülüs topraklarından çıkarılınca, tekrar Fâtımîlere sığınarak onların bir ordu komutanı sıfatı ile Mağrîb'e geldi. Bu durumdan rahatsız olan Endülüs hükümdarı II. Hakem, II. Hasan'ın üzerine bir ordu yolladı. 979 yılında Fas ve Sicilmesa'yı ele geçirdi.¹⁶⁹ Savaşta yenik düşen II. Hasan, Endülüs'e götürülürken yolda öldürüldü.¹⁷⁰ II. Hasan'ın ölümü ile birlikte, yaklaşık iki asırdan beri Mağrîb'ül Aksa'da hüküm sürmüş olan İdrîsî Hanedanı son buldu.¹⁷¹

İdrîsîler'in Mağrîb'teki hükümranlığı doğuda es-Sûsu'l Aksa'dan Batı Cezayîr'de bir liman şehri olan Vehran Şehri'ne kadar uzanmıştı. Başşehir olarak önce Fas daha sonra Mağrîb'ül Aksa'daki Basra Şehri'ni merkez yaptılar. İktidarlari esnasında ülkede ilim, sanat ve refahın gelişmesine imkân verecek istikrara kavuşamayan İdrîsîler'in saltanatları iki asır kadar sürdükten (172-375/788-985) sonra ortadan kalkmıştır. Ancak daha sonrasında Endülüs Emevî Devleti zayıflayınca, bu aileden olan Ömer b. İdrîs'in soyundan gelen Ali b. Hammûd¹⁷²Endülüs (İspanya)'ün güneyinde Malaga ve civarını hâkimiyet altına alarak Hammûdîler Hanedanlığını (407-449/1016-1057) kurmuştur.¹⁷³

---

¹⁶⁸ Bosworth, *İslam Devletleri Tarihi*, (çev: Hande Canlı), s. 64.

¹⁶⁹ Carl Brockelman, *İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi*, I, (çev: Neşet Çağatay), Örnek matbaa, Ankara, 1954, s. 203; Philip K. Hitti, *History of The Arabs, (From The Earliest Times To The Present)*, Macmillan Education, Tenth Edition, Hong Kong, 1970, s. 450.

¹⁷⁰ Rezûk, "İdrîsîler", *DİA.*, XXI., s. 496; Azimli, *Ehl-i Beyt'in Kurduğu ilk Devlet: İdrîsîler*, s.10; Ülkü, *Başlangıçtan Günümüze Kadar İslam Tarihi*, s. 654; Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, III, (çev: Salih Tuğ), s. 708.

¹⁷¹ Danışman, *Büyük İslam Tarihi*, V, s. 167.

¹⁷² Brockelman, *İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi*, I, s. 205.

¹⁷³ Ülkü, *Başlangıçtan Günümüze Kadar İslam Tarihi*, s. 654; Bosworth, *İslam Devletleri Tarihi*, (çev: Hande Canlı), s. 64.

BÖLÜM 3: İDRÎSÎLER DEVLETİ'NİN DİĞER DEVLETLERLE İLİŞKİSİ

3.1. Abbasîlerle İlişkiler

Abbasî-İdrîsî ilişkilerinin olumlu bir hava içerisinde olduğunu söylemek oldukça zordur. Çünkü İdrîsîler, Abbasîlerin topraklarının bazı bölümlerinde çıkan isyanlardan faydalanarak Abbasî halifelerine karşı isyan etmişlerdir. Daha önce de ifade edildiği üzere, Abbasîlerin iktidara gelişinde Hz. Ali Evladı ve taraftarlarının (Şîâ) çok önemli bir rolü olmuştur. Ancak Abbasîler iktidarı ele geçirince Ali Evladına yönetimden pay vermediler, onları dışladılar. Bunun üzerine Ali Evladı ve taraftarları bir taraftan Abbasîlere karşı mücadeleye başladılar. İdrîsîler de Şîî veya Şîa yanlısı idiler. Defalarca çıkardıkları isyanlar, genellikle bastırıldığı için başarısızlıkla sonuçlanıyordu. Tarihler 786'yı gösterdiğinde Ali Evladı önemli bir isyan daha çıkardılar. Bu tarihte yaşanacak olan hadise nedeni ile Ehl-i Beyt, Abbasîlerden koparak bağımsız bir devlet kurmaya muvaffak olacaktır. Buna sebebiyet verecek olan savaş da Fâh Vak'ası'dır. Bu savaş Mekke ve Medine yakınlarında Ehl-i Beyt'e mensub Hüseyin b. Ali ile dönemin Abbasî halifesi olan el-Hadî arasında Mekke'ye altı mil mesafede bugün "Şüheda" diye anılan Fah bölgesinde yaşandı.¹⁷⁴ Abbasî ordusu, yaklaşık dört bin süvari ile Hüseyin'in ordusunu kuşattı ve yapılan savaş neticesinde Hüseyin'in askerlerinin çoğu savaş meydanında öldürüldü. İkinci Kerbela olarak da ifade edilen Fah Savaşı'ndan kurtulan Yahya bin Abdullah'ın kardeşi İdrîs b. Abdullah, Mağrîb (Kuzey Afrika) bölgesine kaçarak oradaki Berberî Arap kabilelerin desteği ile İdrîsîler Devleti'ni kurmaya muvaffak oldu.¹⁷⁵

İdrîsîlerin kurulmasıyla Abbasî-İdrîsî ilişkileri daha da gergin bir hal almaya başladı. Abbasîler bunun için başta Ağlebîler olmak üzere çeşitli hanedanlarla iş birliği içerisine girerek İdrîsîleri hile ve entrikalarla yıkmaya çalıştı. I. İdrîs'in, kazandığı başarılar Harun er-Reşîd'in onu öldürtmek için adam yollamasına yetmişti. Örneğin, Abbasî halifesi Harun er-Reşîd, yolun müsait olmaması ve uzak mesafenin doğuracağı sıkıntılar

---

¹⁷⁴ Azimli, *Ehl-i Beyt'in Kurduğu ilk Devlet: İdrîsîler*, s. 3; Rezûk, "İdrîs I", *DİA*, XXI, 480.

¹⁷⁵ Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslam Tarihi*, III, (çev: Salih Tuğ), s. 708.

sebebiyle, Şemmah lakaplı Süleyman b. Cerir'i Mağrîb'ül Aksa'ya yollayarak İdrîsîler'in kurucusu olan I. İdrîs'i 177/793 tarihinde zehirlediği rivayetlerde yer almaktadır.¹⁷⁶

Ancak halife amacına ulaşamayınca, II. İdrîs daha çocuk yaşta tahta oturdu. Böylece, Abbasî Devleti'nin İdrîsîleri yıkma teşebbüsü yine başarısızlıkla sonuçlandı. Devlet, II. İdrîs'in ölümünden sonra da dokuz emirliğe bölündüğü için yavaş yavaş yıkılış sürecine doğru yol almaya başladı.

3.2. Ağlebîlerle ilişkiler

İdrîsîler'in Ağlebîlerle munasebetleri, dostluk temeline dayanmayan bir seyir göstermektedir. Burada Abbasî Devleti'nin kışkırtmalarının da önemli bir etkisi söz konusudur. İki taraf birbirlerine karşı düşmanca bir tavır içerisinde olmuşlardır. Şöyleki, İdrîsîler'in İfrîkiyye'den kaçan insanları Ağlebîler aleyhinde düşmanca bir tavır sergilemeleri için onları kışkırtmaya teşvik etmesi, iki devlet ilişkilerinin daha da sertleşmesine sebep olmuştur. İdrîsîler'in bu kışkırtma siyasetinden rahatsız olan Ağlebîler, İdrîsîler'le iyi ilişkiler kurmaktan kaçınmışlardır. Buna karşın, Ağlebî emirleri, İdrîsî Devleti'ni yıkmak için herhangi bir savaş içinde olmamakla birlikte hile ve tuzaklarla İdrîsî yöneticilerine karşı baskınlar düzenlemişlerdir. Abbasî Halifesi Harun er-Reşîd, İdrîsîler'i ortadan kaldırmak için Ağlebîler ile ittifak içerisine girmiştir.¹⁷⁷ Harun er-Reşîd ve İbrahim b. Ağleb arasındaki ittifakın Orta ve Uzak Mağrîb'in İbrahim'in emirliğine katma anlaşmasına bağlı olduğunu ya da en azında doğuya doğru Alevî nüfuzunun sızmasını önlemek için olduğunu söylemek mümkündür.¹⁷⁸

İbrahim b. Ağleb, daha sonra kendisine ulaşan bir haber üzerine Mağrîb ülkesinin son kısımlarında çevresine büyük bir kalabalık insan grubu toplayan II. İdrîs'in üzerine yürümek istedi, fakat yakın arkadaşları kendisine engel oldular ve şöyle dediler: "*İdrîs sana dokunmadıkça sen de ona dokunma. Sen ona hileye karşı hile yolunu takip et ve Behlül b. Abdulvahid adındaki Kayyim'e onun durumunu bir mektupla bildir.*" Bu sözler üzerine İbrahim b. Ağleb ona hediyeler gönderdi.

¹⁷⁶ Hasan İbrahim, *İslam Tarihi*, III, s. 36.

¹⁷⁷ Nasrullah, *Devletü'l-Edarise fi'l-Mağrîb*, s. 94.

¹⁷⁸ Bkz. Kapanşahîn, *Ağlebîler (800-909)*, s. 268-274.

Giriştiği entrikalar neticesinde Behlül II. İdrîs'i terk etti ve İbrahim'in itaatine girdi. Bundan sonra İdrîs'in etrafına toplananlar dağılmaya başladılar. Nitekim Behlül, İbrahim'e bir mektup gönderdi ve ondan merhamet dileyerek İdrîs'in üzerine gitmemesini istedi. Ayrıca Behlül, İbrahim'e, II. İdrîs'in Hz. Peygamber (s.a.v) ailesine olan yakınlığını hatırlattı; bu yüzden İbrahim onun üzerine gitmekten vazgeçti.¹⁷⁹

Daha sonraki süreçte, İdrîsîler'in Tlemsan'ı fethetmesi üzerine ilişkiler tehlikeli bir hal almaya başladı. Telmesan'ı almakla önemli kaynaklar ele geçiren İdrîsîler, "Mağrib'in sahibi" olmak için amaçlarını gerçekleştirme adına yeterli adımlara sahip oldular. Bu yüzden daha öncesinde İbrahim b. Ağleb, I. İdrîs'e suikast düzenlemişti. Suikast beklenen sonucu vermediği gibi, İdrîsî Devleti'nin gelişmesinden ve devamından da başka bir işe yaramamıştır. Aynı şekilde Ağlebî emiri, çağdaşı olan II. İdrîs'in vatandaşlarını II. İdrîs'e karşı kışkırtma siyasetine devam etmiştir. Bununla yetinmeyen İbrahim b. Ağleb, Berberîler'i de II. İdrîs'e karşı kışkırtma yoluna gitmiştir. İbrahim b. Ağleb'in ölümünden sonra İdrîsî Devleti bir nebze de olsa canlandı. Bundan sonraki süreçte iki taraf arasındaki ilişkilerde, Ağlebîler'in Fâtımîler eliyle yıkılmasına kadar herhangi bir değişiklik yaşanmadı. Ayrıca, bu durum İdrîsîler'in 307/919 yılında Fâtımî komutanı Musala b. Habus'un eliyle düşmesine kadar devam etmiştir.¹⁸⁰

3.3. Berberî Kabilelerle İlişkiler

İdrîsîler ile Akdeniz kıyılarının ilk sakinleri olan Berberîler¹⁸¹ arasındaki münasebetler dostane bir şekilde başladı. Bilhassa, İdrîsîler'in Mağrib'ül Aksa bölgesinde güçlenmesinde Berberîlerin etkisi oldukça fazladır. Nitekim I. İdrîsî'nin hükümdarlığını ilan edenler, başta Berberî olan İshak b. Muhammed olmak üzere, Evrebe, Zenata, Zuvağa, Miknase ve diğer kabilelerden oluşmakta idi. Bu kabileler I. İdrîs'e heyetler göndererek koşulsuz bir şekilde ona itaat ettiler. I. İdrîs, En çok desteği Sünni olan Berberîlerden görerek bölgede ona kucak açan kesim olmuştur. I. İdrîs'in oğlu II. İdrîs'in annesinin Berberî bir cariye olması iki taraf arasındaki ilişkileri daha önemli hale getirdi. Ancak, bütün bunlara rağmen, ilişkiler sonraki dönemlerde zayıflamaya başladı. İbrahim

¹⁷⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kamil*, VI, s. 143.

¹⁸⁰ Bkz. Kapanşahîn, *Ağlebîler(800-909)*, s. 268-274.

¹⁸¹ Şehmus Güzel, *Cezayîr ve Berberîler*, Doruk yayınları, Ankara 1997, s. 75.

b. Ağlebî'nin kışkırtmalarıyla II. İdrîs'in Muhammed b. İshak'ı idam ettirmesi bu gerilimin şiddetini ortaya koymaktadır.

Yine bu kışkırtmalar neticesinde İdrîsî veziri olan Behlûl b. Abdülvahid el-Medgarî Ağlebîler'in tarafına geçerek İdrîsîler aleyhinde çalışmaya başladı. İdrîsîler'e muhalif olan şehirler, Muhammed'in birçok kardeşi arasında İkta şeklinde bölündü. Esasında İdrîsîler'in Fas hâkimiyeti, kırsal alanlardan ziyade şehirlerde idi. Bu durum, İdrîsîler'in düşmanları olan Berberîlerin saldırılarına maruz kalmalarına sebep oluşturmaktaydı.¹⁸²

3.4. Hâricîlerle İlişkiler

Emevîler'in yıkılışı ile Abbasîlerin ilk dönemlerinde olduğu gibi daha sonraki dönemlerde de kendilerinden bahsettiren Hâricîler, kaynaklarda ifade edildiğine göre, ölümden korkmazlar, canlarını feda etmekten ve kan dökmekten çekinmezlerdi. Böyle bir topluluğun düşmanlarını ürküteceği ve karşı koyacakları zor durumda bırakılması aşîkârdır. İşte bu vasıflarıyla, İdrîsîler Dönemi'nde de Hâricîler'i tarih sahnesinde görüyoruz. Abbasî halifesi, Ebu Cafer el-Mansur Döneminde Kuzey Afrîka memleketleri Hâricîlerin merkezi haline geldi. Hâricîler, gerek Kuzey Afrîka valisi Ömer b. Hafs ile diğer görevlilere ve gerekse halka yaptıkları taşkınlıktan dolayı bölgede huzursuzluğun doğmasında etkili oldular.¹⁸³ Ayrıca, Hâricîlerin idare edilmesinde coğrafyanın ve takip edilen mezhebin¹⁸⁴ etkili olduğu Bölgede İdrîsî-Hâricî çatışmaları da zaman zaman kendini hissettirmiştir. Belki de bu sadece bir siyasi ihtiyattır. Böylece Müslümanlar arasındaki dayanışmanın bozulması önlenmek istenmektedir. Ya da amaçları ortak düşmanları olan Abbasîler karşısında yekvücut olmaktır. Gerçekte birleşen Müslümanların ortaya çıkabilecek değişik doktrinlerle bölünebileceği hususu da akla

---

¹⁸² Bosworth, *İslam Devletleri Tarihi*, (çev: E. Merçil; M. İpşirli) s. 26.

¹⁸³ Yukarıdaki hadisenin devamı olarak Kayrevan kuşatmasını örnek veriyoruz. Hâricîler'den Ebu Hatîm, Kayrevan'ı kuşattı. Kuşatmanın sekiz ay sürmesi yiyecek ve para sıkıntısını beraberinde getirdi. Halifeyi temsil eden askerler, sabah akşam yoruluncaya kadar savaşıyorlardı. Vali Ömer b. Hafs, Hâricîlerle yapılan bir muharebede öldürüldü. Bunun üzerine halife el-Mansur, Yezid b. Hatîm'i altmış bin kişilik bir süvari Hâricîler ve onlara yardım eden Berberîler'in üzerine yolladı. Hâricîler yenilerek birlikleri dağıtıldı. İbnü'l-Esîr'in ifadesine göre, Halifenin askerleri Hâricîler'i öldürürken "*Ey Ömer b. Hafs'ın katilleri!*" diye haykırıyorlardı. (İbnü'l-Esîr, *el-Kamil*, II, s.221-223); Hakkı dursun Yıldız, *İslam Devleti Hizmetinde Türkler*, D.G.B. İ.T, III, s. 359.

¹⁸⁴ Nasrullah, *Devletü'l-Edarîse fi'l-Mağrib*, s. 162.

gelmektedir. Bu doktrinler arasındaki sınırın Doğu'da olduğu kadar net olmadığı ve anlaşılmayan noktaların varlığı hissedilmektedir.¹⁸⁵

Ülkeyi başarılı bir şekilde yöneten II. Ali b. Ömer döneminde Hâricîlerin Sufriyye kolu liderlerinden biri olan Abdürrezak el-Fihri, isyan etmeye başlayınca, ülkedeki istikrar bozulmaya başladı. İsyanı genişleterek ve halkın da desteğini alarak II. Ali b. Ömer'in Avrupa'ya kaçmasına ve III. Yahya'nın İdrîsîler'in başına geçmesine sebep oldu. Devletin yıpranmasında isyanlar kadar Hâricîlerle yapılan savaşlar da etkili olmuştur.¹⁸⁶

3.5. Rüstemîlerle İlişkiler

İdrîsîler Devleti Orta Mağrib'te kurulduğu zaman doğusunda resmi mezhep olarak İbadîliğin¹⁸⁷ en ılımlı kolunu benimseyen Rüstemîler¹⁸⁸, devleti ile komşu olmuştu.¹⁸⁹ İdrîsîler, Zeydîlerden; Rüstemîler ise, Hâricî-İbadîler'den gelmekte idi. Bundan dolayı iki devlet arasındaki ilişkiler, siyasî, sosyal, iktisadî olmaktan ziyade daha çok mezhebi çatışmalar dayanan ilişkilerdir. İdrîsîler Devleti sınırları içerisinde İbadîler yaşarken, aynı şekilde; birçok etnik unsuru bünyesinde barındıran Rüstemîler Devleti sınırları içerisinde de Zeydî ve Mutezile grupları yaşıyorlardı. Bu gruplardan her biri zekâtlarını başka bir ülkede olan kendi mezhep liderlerine vermek arzusunu taşıyordu. Aynı şekilde bu gruplar, siyasi anlamda başka bir devlet adına içinde yaşadıkları devletin yöneticilerin aleyhinde faaliyet göstermek ve kendi mezhebinde olan bir yöneticinin himayesinde yaşamak için göç etmeye hevesleniyorlardı.¹⁹⁰

İdrîsîler Devleti, Uzak Mağrib bölgesinde daha önce ifade ettiğimiz üzere, Hâricîlerin aleyhinde bir politika sergilemek için uğraşıyordu. İdrîsîler kurulduktan hemen sonra her

---

¹⁸⁵ Brignon, "İdrîsîler", *D.G.B. İ.T*, V, s. 320.

¹⁸⁶ Hasan İbrahim, *İslam Tarihi*, IV, s.70.

¹⁸⁷ İbadîlik, Hâricîliğin alt kollarından biridir. İbadîliğin oluşumu ve tarihsel gelişimi için Bknz. s. 16-20. (Harun Yıldız, "Ali Yahya Muammer'in Çalışmalarında İbadîlik", *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları*, , cilt: VIII, sayı: 1, 2015, s. 7-51).

¹⁸⁸ M. Mahfuz Söylemez, "İlk Hâricî Devlet: Rüstemîler (160-297 /777 -909)", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: XXXVIII, Sayı: 1, Ankara, 1988, s. 478.

¹⁸⁹ Kılıçoğlu, *İslam Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, I, s. 28.

¹⁹⁰ Arı, *Hâricîler'in Kurduğu Devlet: Rüstemîler*, s. 195.

iki devlet arasında düşmanlık belirtileri görülmeye başlandı. Nitekim Zenate, Hevware, Zevağ, Lemayeve Nefzave gibi İbadî kabilelerden I. İdrîs'e zorla biat etmeleri istendi. I. İdrîs döneminde İdrîsîler, Tlemsan Bölgesi'ni ele geçirmeye çalışırken, Şelîf Nehri'nin aşağısında yaşayan İbadîler'den birçok insanı kırıp geçti. Dahası, İdrîs'in nüfus yoğunluğu, ticari şöhreti ve stratejik komunu ile öne çıkan Tlemsan'ı istila etmesi de Rüstemîler ve Midrarîler karşısında nüfuz elde etmekten kaynaklanmış olması muhtemeldir. İdrîsî Devleti'nin kurulması Uzak Mağrîb'in tamamının Abbasîler'in elinden çıkma olasılığını arttırdı. Özellikle, Tlemsan'ın İdrîsîler tarafından ele geçirilmesi tehlikenin boyutunu daha ileri bir noktaya taşımıştır. İdrîsîler bu bölgeden önemli bir gelir elde etmekte idi. Rüstemîler Devleti, İdrîsîler ile Abbasîler arasında bir tampon bölgede kurulmuş bir devlet idi. Bu nedenle Abbasîler İdrîsîler'e karşı girişebileceği herhangi bir askeri seferde Rüstemîler'in topraklarından geçmek zorunda idi. Dahası, Abbasîlerin Afrîka'daki valileri ile Rüstemîler Devleti ilişkileri son derece gergin bir hal almıştı. Doğal olarak Abbasî-Rüstemî ilişkilerinin iyi olmaması İdrîsîler'in işini kolaylaştırıyordu. Bu durumu dikkate almak suretiyle, Düşmanımın düşmanı dostumdur anlayışıyla hareket eden İdrîsîler Devleti, Abbasîler aleyhinde Rüstemîler Devleti'ne karşı siyasi ve komşuluk ilişkileri noktasında ılımlı bir tavır sergilemiştir. Genel itibari ile Rüstemîler ile İdrîsîler arasındaki ilişkiler, iyi komşuluk temeline dayanmakla beraber, İmam Abdülvehhâb b. Abdurrahman döneminde biraz da olsa aksamalar yaşandı.

Bunun sebebi ise, İdrîsîler'in Tlemsan'ı ele geçirmesine dayanmaktadır. Şöyle ki, İdrîs b. Abdullah b. Hasan 173/789 tarihinde Tlemsan emiri olan Muhammed b. Hazar ez-Zenâfî Tlemsan üzerine yürüyerek Tlemsan'ı İdrîsî topraklarına kattı. Şehrin emiri, Muhammed b. Hazar'ı yerinde bırakmayı tercih etti. Bunun üzerine Muhammed b. Hazar da nüfuzunu daha da arttırmak için Tahert'in kuzeyinde oturan kabilesi Zenate mensuplarını isyana teşvik ederek Rüstemîler'den ayrılmasını istedi. Valili'de bulunan Vasılîyye fırkasının lideri, İshak b. Muhammed el-Urbî de İdrîsîler'in kurulmasında önemli katkıları olan bir liderdi. İshak el-Urbî, nüfuzunu bütün Mağrîb'e yaymak amacıyla Tahert'teki Vâsîlîler'in isyan ederek Rüstemîler'den ayrılmalarını istiyordu. Bu gelişmeler yaşanırken, İbadîler tarafından öldürülen Yezid b. Fendîn'in kabilesi olan Benî Yefrî'nin aynı zamanda Vâsîlîyye fırkasının çoğu mensuplarının bulunduğu Zenate kabilesinin bir kolu olması bu isyanı tetikleyen temel sebep olmuştur. Bu firkanın mensupları, genel

itibari ile Zenâte kabilesine mensup idiler. Bu kabilenin reisi ise, İdrîsîler Devleti'ne tabi olanlardan biri idi. Ancak, kaçınılmaz hale gelen isyan amacına ulaşmadan bastırıldı.¹⁹¹

3.6. Fâtımîlerle İlişkiler

Diğer komşularına nazaran asıl kuvvetli ve tehlikeli düşmanlık temeline dayanan ilişkiler onuncu yüzyılda (296/909) İfrîkiyye'de(günümüzdeki Tunus ve civarı)¹⁹²kurulan Fâtımîler'den gelmiştir. IV. Yahya tahta geçince, Faslılardan biat almış,hutbelerde adı okunmaya başlanmıştı. Daha sonra uzak Mağrîb topraklarına kadar güçlü bir nüfuz elde etmeye başlamıştır.

Hiçbir İdrîsî hükümdarının kendisi kadar ilerleyemediği İdrîsî hükümdarı IV. Yahya'nın nüfuzu, III. Asrın sonlarında Tunus'un Fâtımîler tarafından ele geçirilmesine kadar devam etti. El-Mehdî döneminde Fâtımî Devleti'nin batısında güç olarak; İdrîsîler ve Endülüs Emevîleri vardı. El-Mehdî'nin amacı, Batı'da Atlas Okyanusu'na kadar uzanan Kuzey Afrika topraklarını hâkimiyeti altına almak idi. El-Mehdî'nin Mağrîb'te hâkimiyetini tam olarak tesis edebilmesi için ilk önce, Zenate ve Zîrî gibi büyük kabileleri hâkimiyeti altına alması gerekiyordu. El-Mehdî'nin izlediği Mağrîb'i kendi idaresi altında birleştirme politikası, tam olarak başarıya ulaşamadı ise de halefleri için bunun zeminini hazırlamış oldu.¹⁹³

Mısır'a düzenlenen birinci seferin olumsuz neticelenmesiyle sarsılan otoritesini yeniden sağlamak için el-Mehdî ve ondan sonraki halifeler nüfuzlarını uzak Mağrîb topraklarına kadar genişletmeye başladılar. Bu genişleme siyasetinin gereği olarak bölgede faaliyetlere başlayan Fâtımî komutanı Tahert ve Orta Mağrîb valisi olan Mesale b. Hayyus, Tahert bölgesini 305/ 917-918 tarihinde İdrîsîler'den aldı. IV. Yahya Miknas yakınlarında onlarla karşı karşıya geldi ve aldığı yenilgiden sonra kendisini takip eden Mesale, Fas'ı kuşatınca bir miktar mal vermek suretiyle barış istemek zorunda kaldı. Sonra da Mehdî Ubeydullah'ın hâkimiyetini tanımak mecburiyetinde kaldı.¹⁹⁴ Ve tarihler

¹⁹¹ Arı, *Hâricîler'in Kurduğu Devlet: Rüstemîler*, s.196.

¹⁹² Paula Sanders, *Ritual, Politics and City in Fatimîd Cairo*, State University of Newyork Press, New York, 1994, s. 2.

¹⁹³ Yazılıtaş, *Fâtımî Devleti Tarih*, s. 38; Hasan İbrahim, "Fâtımîler", *D.G.B. İ.T*, V, s. 118.

¹⁹⁴ Brignon, "İdrîsîler", *D.G.B. İ.T*, V, s.122.

309/921'i gösterdiğinde Fas Şehri bir Fâtımî ordusu tarafından işgal edildi.¹⁹⁵ Topraklarının büyük bir kısmı elinden alınan IV. Yahya, kaybettiği topraklar, Fâtımîler tarafından Miknas'taki Berberî lideri Musa b. Ebü'l-Afiye'ye verildi. Ancak, Zenata kabilesinin lideri, zorlama ile zuhura gelen yeni idareyi kabul etmeyerek yeni bir idarenin kurulmasını istedi. Esasında Hâricî Mezhebi'nden etkilenen Zenate Kabilesi, Fâtımîler'e isyan ederek Endülüs Emevî Devleti'ne itaat isteğini gerçekleştirmek için fırsat kolluyordu.¹⁹⁶ Bu durumun ortaya çıkmasında, İspanya'ya hükümran olan Emevî Hanedanı ile İdrîsîler arasında münasebet ve dostluk bağlarının düzeltilmesi düşüncesi de etkili oldu. Melik Abdurrahman da bu meselenin güzelce düzeltilmesi hususunda İdrîsîler'in yardım talebinidikkate alarak sorunu halledeceğine ve yeterli miktarda asker göndereceğine dair onlara söz verdi. Derhal Miyorka valisi Cafer b. Osman ile deniz emiri Ukaylî'yi Zenata lideri ile ittifak üzere Afrika'ya yolladı. Bunlar 319/931 tarihinde Tanca ve Sebte şehirlerini ele geçirip, istihkâmlarını tamir edip, içerlerde askerleri saklayarak Musa b. Ebi'l-Afiye'nin üzerine gitmeye hazırlanırken, Musa b. Ebi'l-Afiye Emir Abdurrahman'ın gücünden korktuğu için, Fas Şehri'nde Abdurrahman'ın hükümetini tasdik ve ilan etmeye mecbur oldu. Bu hadise Muhammed Ubeydullah'a aksedince, Hamîd b. Hemedan el-Hamdani'yi Fas üzerine yolladı. 321/933 tarihinde savaşmadan Fas'ı ele geçirmişse de Endülüs'ten gelmiş olan askerlerin komutanlarından Ahmed b. Ebubekir, Abdurrahman b. Sehl'el Cezamî'ye hücum ederek şehri geri aldı. Yedi bin nüfusu kılıçtan geçirip Hamîd'in başını da Melik Abdurrahman'a yolladı. Ahmed b. Ebubekir bu hezimete mükâfat olarak Fas valiliğine atanmışsa da bu esnada Abdullah'a halef olan oğlu Ebu'l Kasım bütün askerini Fas muhasarasına göndererek yedi ay zarfında Fas'ı yeniden Fâtımîler'in hâkimiyetine aldı. Ahmed bin Ebubekir de bir şekilde ele geçirilip zincire vurularak Ebu'l Kasım'a götürüldü. Bunun üzerine Endülüs Emevî emiri Abdurrahman, şimdilik Fas'taki meselelerden yüz çevirip, sadece Tanca ve Sebte bölgelerini korunmakla yetinerek, İspanya'daki dâhili meselelerle uğraşmaya başladı.¹⁹⁷ Fırsat kollayan Fâtımîler bu durumdan faydalanarak harekete geçti. Ve yeniden İdrîsîler üzerinde söz sahibi oldu. Bu gelişmelerden kısa bir süre sonra İdrîsîler Fas'ın

---

¹⁹⁵ Bosworth, *İslam Devletleri Tarihi*, (çev: E. Merçil; M. İpşirli), s. 26.

¹⁹⁶ Yazılıtaş, *Fâtımî Devleti Tarihi*, s. 71.

¹⁹⁷ Ziya paşa (asıl adı: Abdülhamid Ziyaeddin), *Endülüs Tarihi*, (Osmanlıca çev: Yasemin Ödük), Selis Kitapları, İstanbul, 2004, s. 97.

dışına sürülmeye başlandı. Fas'ın Güney taraflarında Tamdult gibi yerlerde küçük kollar kurmaya muvaffak olan İdrîsîler, ana kolu da kuzey Fas'ta bulunan Rif bölgesinde Gumara Berberîlerinin arasında kuruldu. Fakat İdrîsîler'in kuzey koluna dair pek bilgi bulunmamaktadır.¹⁹⁸

3.7. Endülüs Emevîleriyleİlişkiler

Endülüs Emevî meliki Hakem b. Hîşam tahta çıktığı zaman, fırsat kollayan amcaları Süleyman ve Abdullah'ın,¹⁹⁹başında bulunduğu sancakları ayaklandırdılar. İki amca, kısa sürede Berberî kabilelerin desteğini almayı başardı.²⁰⁰173(789/790) Tuleytula'da buluşan iki kardeş birlikte bağımsızlıklarını ilan ettiler.²⁰¹ Ancak, iki amcasını da bertaraf etmeye muvaffak olan Hakem, bazı taassub sahibi insanlarla mücadele ederek, onların bir kısmını idam ettirdi. Bu esnada emir tarafından, şehre giren her erzaktan vergi alınması kararına halkın tepkisi sert oldu. Bunun üzerine Emir Hakem, pek çok kimseyi idam ettirdi. Geniş olan bu bölgeyi askerlerine tahrip ve yağma ettirdikten sonra, bir daha imar edilmemesi için eser ve yapılardan hiçbir iz bırakılmasına müsaade etmedi. Bu şekilde Endülüs'ten kovulan ahalinin önemli bir kısmı yaklaşık sekiz bin Fas Meliki İdrîs b. İdrîs'in (II. İdrîs) himayesine girdi. II. İdrîs, Fas'ta onları kendileri için inşa edilen bir mahalleye yerleştirdi.²⁰² Endülüs'ten buralara hicret eden bu ahali kuvvet ve iktidar elde ettiler. Daha önce bahsedildiği üzere, yönetim makamında oturan lideri Ebu Muhammed Ubeydullah, III. Yahya'yı Fas Şehri'ni muhasara ile tazyik altına almış, adı geçen melik tüm varını vererek vergi ödemeyi taahhüt etmişti. Şu her yeri saran sıkıntı halinden kurtularak yönetim makamında kalmışsa da şan ve nüfuzu aşağılara inmiş olduğundan o civarda bulunan Miknase emiri Musa b. Ebî'l Afîye gelip Yahya'nın görevine son vererek yönetimin tasarrufunu eline aldı.²⁰³

---

¹⁹⁸ Bosworth, *İslam Devletleri Tarihi*, (çev: E. Merçil; M. İpşirli), s. 26.

¹⁹⁹ İbnü'l-Esîr, *-el-Kamil*, VI, s. 106-107; Halîd es-Sufî, "Tarihu'l-Arab fi'l-Endülüs", *D.G.B.İ.T.*, IV, s. 160.

²⁰⁰ Sahîbzada Masud-ul-Hasan Khan Sabrî, *History of Muslim Spain*, Lahore, 1991, s. 111.

²⁰¹ S. Muhammed İmamüddin, *Endülüs Siyasî Tarihi (710-1613)*, (Terc: Yusuf Yazar), Rehber yayınları, Ankara, 1990. s. 89-90.

²⁰² Ziya paşa, *Endülüs Tarihi*, s. 65, 67.

²⁰³ Ziya paşa, *Endülüs Tarihi*, s. 96.

Bu gelişmeler yaşanırken Endülüs Emevî Devleti, düşmanları olan Fâtımîler aleyhine Mağrib (Kuzey Afrika) bölgesinde ilerleme siyasetini takip ederek Sebte (Ceuta)'yi 319/931 yılında ele geçirdi ve Rîf bölgesindeki İdrîsîler'i tehdit etmeye başladı. Çeşitli mücadeleler neticesinde II. Hasan yenilgiye uğrayınca 364/974 yılında Kurtuba'ya götürüldü. 375/985 yılında İdrîsî Devleti'nin son hükümdarı olan II. Hasan'nın esir düşmesi ve Emevî askeri güçler tarafından öldürülmesiyle yaklaşık iki yüz yıllık İdrîsîler Devleti tarih sahnesinden tamamen çekilmiştir.²⁰⁴ Ancak, Endülüs Emevî Devleti, 30-40 yıl sonra çöküş sürecine girmeye başlayınca, İdrîsîler'in uzak bir kolu olan Hammûdîler, tarih sahnesinde görülmeye başladı. Malaga Şehri'nin kontrolünü ele geçiren Hammûdîler, oradabir hanedan olarak hüküm sürdüler.²⁰⁵

---

²⁰⁴ Poole, *Düvel-i İslamiyye*, s. 4.

²⁰⁵ Bosworth, *İslam Devletleri Tarihi*, (çev: E. Merçil; M. İpşirli), s. 26; Bosworth, *Doğuştan Günümüze İslam Devletleri*, (çev: Hande Canlı), s. 65.

BÖLÜM 4: İDRÎSÎLER DEVLETİ'NDE KÜLTÜR VE UYGARLIK

4.1. Fas Şehri'nin Kuruluşu

İdrîsîler'in yönetim merkezini teşkil eden Fas Şehri²⁰⁶, ülkenin kuzeyinde Orta Atlas platosundaki Sayis ovasında ve Zelağ dağının eteklerindeki Sebu ırmağı havzasında kurulmuştur. Doğusunda Cezayîr, batısında Atlas Okyanusu, kuzeyinde Akdeniz ve güneyinde Büyük Sahra bulunan Fas memleketi; Arapların (Mağrib'ül Aksa) ve Avrupalıların (Morocco) dediği diyardır. 450 km'si Akdeniz'de, 60 km'si Sebte Boğazında ve geri kalanı Atlas Okyanusu olmak üzere 1800 km'ye yaklaşan sahillere sahiptir. Tanca'dan başka tabii limanı yoktur.²⁰⁷

En önemli tarihi şehirlerden olma özelliğini taşıyan Fas Şehri, coğrafi konum itibariyle kuzey-güney ve doğu-batı taraflarından devam eden iki tabii noktada bulunmaktadır. Her iki noktada müstahkem kaleler vardır. İki nokta arasında akıp giden güçlü bir akarsu bulunur. Bu akarsuyun sahilleri bahçeler ve değirmenlerle doludur.²⁰⁸ Çeşitli dönemlerde farklı devletler tarafından merkez olarak kullanılması şehrin önemini ortaya koymaktadır. Öneminin ve Tarih boyunca el değiştirmenin de etkisiyle Fas Şehri'nin kuruluşu ile ilgili bilgiler farklılık arz etmektedir. Fas Şehri'nin temellerini 808²⁰⁹ yılında atan II. İdrîs'e şehri kurmadan önce Endülüs ve Afrikalılardan ve yaklaşık beş yüz kişiden oluşan Ezd ve Yahsub adını taşıyan iki kabileden oluşan heyet geldi.²¹⁰ Heyetin gelişine sevinen II. İdrîs, onlar için hizmette kusur etmeyerek onları samimi dostlar olarak telakki etti. Çünkü kendisine Berberîlerden gelebilecek herhangi bir tehlikeye karşı onlara ihtiyaç duyabilirdi. Onun için Ezd kabilesine mensup Umeyr b. Mus'ab'a vezirlik görevi vererek ilişkileri daha da sağlam tutmayı hedefledi. Dahası, Muhammed b. Said el-Kaysî'yi de kadılığa getirdi.

---

²⁰⁶ Bazı kaynaklarda "Fes veya Fez" şeklinde geçmektedir.

²⁰⁷ Nacî, *Tarih Boyunca Kuzey Afrika ve Berberîler*, s. 108.

²⁰⁸ El-Mukaddesî, *Ahsenü 't-Takasîm* S. 244.

²⁰⁹ Abun-Nasr, *A History of The Mağrib*, s.79; Nasrullah, *Devletü'l-Edarise fi'l-Mağrib*, s. 100; Brelvî, *Islam in Afrika*, s. 9.

²¹⁰ Laroui, *The History of the Mağrib*, s.111.

Artan nüfusla birlikte Velila (Volubîlis, Ulîlî) şehri dar gelmeye başladı. Bu durumu gören II. İdrîs, merkezi taşıyacağı yeni bir şehir kurmak istedi. İsteddiği bir yer tespit etmek için vezir Umeyr'i görevlendirdi. Ve Umeyr bugünkü Fas Şehri'nin yer aldığı bölgeye geldi. Orada bulunan iki dağı inceledi. Araziyi ağaçları bol, nehir ve pınarlarla dolu güzel bir yer olarak buldu. Arazinin bazı yerlerinde Zenate kabilesine mensup bazı oymakların kıldan yapılmış çadırlarda yaşadıklarını gördü. Araziyi beğenen II. İdrîs, bedelini ödemek suretiyle satın aldı. Bölgenin kalbi sayılacak ve iç kısımlarda kurulan ve Fas adını alan bu şehir, IX. (808) Yüzyılın başında İdrîsî hükümdarlarından II. İdrîs en önemli eseri olacaktı.²¹¹

Burada Fas Şehri'nin isimlendirilişi ve kuruluşu ile ilgili farklı görüşler olduğu için onlara temas etmenin faydalı olacağı kanaatindeyiz. Rivayete göre, Fas Şehri'nin inşasına başlayan II. İdrîs, işçi ve ustalarıyla kendisi de çalışıyordu. Bu sırada bazı kişiler, onun için altın veya gümüşten bir kazma (El-Fe'sü) yaptılar. II. İdrîs çalışırken bu kazmayı kullanıyor, sık sık “kazmayı verin”, “kazmayı getirin”, “kazmayla kazın” gibi emirler veriyordu. Bu sebeple inşa edilen şehre “Fe's (kazma)” adı verildi. Bu isim söylemek de kolaylık olduğu için sonradan “Fas” şekline dönüştü.²¹²

Başka bir rivayete göre, şehrin kible istikametindeki surların temeli kazılırken, kazı esnasında uzunluğu 4 metre genişliği 1 karış, ağırlığı ise 60 rıtlı olan antika bir kazma bulunmuş, şehre bu münasebetle “Fe's” adı verilmiştir. Hasan İbrahim'in “İslam Tarihi” adlı eserinde geçtiği üzere, Hasan el-Vazzan, diğer adıyla L'africain (Afrikalı Lion), bu isimlendirmenin, şehrin banisi II. İdrîs'in şehrin temelini kazımı esnasında bir kazma (Fe's) ele geçirmesi neticesinde olduğunu, onun bu yüzden inşa ettiği şehre “Fe's” adını verdiğini kabul eder. Yine denilir ki, şehrin yapımı sona erince II. İdrîs'in yakınları ondan şehrin adını koymasını istediler. O da cevaben, “Bu şehre, rahibin haber verdiği üzere daha önce burada kurulmuş olan ve “Saf” adını taşıyan şehrin ismini değiştirdim, “Saf”ı Fas yaptım”. Demişdir. Bazı tarihçilere göre ise, Fas Şehri'nin kurulduğu arazinin “Fas” adını taşıdığını kabul ederler. Bu isimlendirmenin şehrin ortasından akan nehre izafeten

---

²¹¹ İbn Haldûn, *Mukaddîme*, II, 812-813;843- 44; Selâvî, *el-İstîksâ*, I, s. 164-165; Ceran, *Fas Tarihi*, s. 6.

²¹² Hasan İbrahim, *İslam Tarihi*, III. s. 217; Ceran, *Fas Tarihi*, s. 62.

ortaya çıktığını düşünürler. Buna göre, bu nehir Afrikalılar lüğatinde “Saf” iken sonra “Fas” şekline dönüşmüştür.²¹³

Bir de tarihçiler, Fas Şehri'nin kurulmasıyla ilgili olarak Bağdat'ın kuruluşu hakkında anlatılan efsaneye benzer uydurma olduğu anlaşılan bir hikâyeye nakletmişlerdir.

Şöyle ki; II. İdrîs, Fas Şehri'ni kurmaya karar verdiği yere gittiğinde yaşlı bir ruhbanla karşılaştı. O bölgeye yakın bir kilisede rahiplik yapan bu şahsın 150 yaşına yaklaştığı rivayet edilmiştir. Rahip İdrîs'e selam verdi ve “Ey Emir! Bu iki dağ arasında ne yapmayı arzu ediyorsun?” diye sordu. İdrîs, “Benim ve benden sonra da çocuklarımın yaşayabileceği, içinde Allah'a kulluk edilecek, onun kitabı okunacak ve şeriatı tatbik edilecek bir şehir kurmak istiyorum” diye cevap verdi. Rahip, *Ey Emir! Size müjdem var,*” dedi. II. İdrîs, müjdesini sorunca Rahip:”100 sene önce benden evvel bu kilisede bulunan bir rahip bana okuduğu kitapta, bu yerde 1700 sene önce harap olmuş “Fas” ismiyle bilinen bir şehrin olduğunu ve Peygamber soyundan İdrîs adında bir kimsenin şehri yeniden kuracağını, eserlerini yaşatacağını, yok olanlarını ise yeniden yapacağını söyledi. Dolayısıyla, şehrin kurucusunun şan ve şeref sahibi olacağını, islam dininin burada kıyamete kadar devam edeceğini de bildirdi.” Bunun üzerine II. İdrîs: “Allah'a hamdolsun, İdrîs benim. Ve Rasulüllah'ın neslindenim. İnşallah bu şehri ben kuracağım” dedi. Bu olay sebebiyle II. İdrîs, Fas Şehri'ni kurmaya kesin karar verdi ve inşaatın temelini attı.²¹⁴

Hasan İbrahim Hasan şöyle nakletmektedir: İbn Ebi Zer' ve İbn Ebi'l-Kadî, şu olayla bu hikâyenin doğru olduğunu dilendirmek istemişlerdir. Yahudîlerden birisi, bu şehirdeki Kantaratu Adîle mevkiindeki evinin temelini kazınca, temelde mermerden yapılmış bir cariyeye heykeli buldu. Bu heykelin sırtında şunlar yazılı idi.” *Burası, 1000 sene ayakta kalan hamamın yeridir. Sonra yıkıldı ve yerine ibadethane olarak bir kilise yapıldı*”.²¹⁵

Şehrin yapımı tamamlandıktan sonra II. İdrîs, okuduğu Cuma hutbesini şöyle bitirmiştir:” *Allah'ım, şüphesiz biliyorsun ki, bu şehri kurdurmaktan muradım, ne övünmek, ne*

---

²¹³Hasan İbrahim, *İslam Tarihi*, III, s. 218.

²¹⁴ Hasan İbrahim, *İslam Tarihi*, III, s. 216; Ceran, *Fas Tarihi*, s. 63.

²¹⁵ Hasanİbrahim, *İslam Tarihi*, III, s. 217.

gururlanmak ne de kibirlenmektir. Bu şehri yalnızca dünya durdukça içinde sana ibadet edilmesi, Kur'an-ı Kerim'in okunması, dini emirlerinin tatbik edilmesi peygamber efendimizin sünnetinin uygulanması için yaptırıldı. Allah'ım! Bu şehir halkını hayra ulaştır; hayra ulaşmalarında onlara yardım et. Düşmanlarının kötülüklerini onlardan uzaklaştır. Rızıklarını bol eyle, fitne ve nifaktan muhafaza et. Şüphesiz sen her şeye kadirsin.”²¹⁶

II. İdrîs, Fas'ı başşehir yaptı. Şehir gerek kurulduğu coğrafi konumu gerekse devletin merkezi olması nedeniyle kısa sürede gelişme gösterdi. Şehrin, bu gelişimi tarih boyunca devam etmiştir. Bunun sebeplerinden biri de mevkiinin sulak olmasıdır. Toprağı verimli hale getiren yüzlerce değirmeni çalıştıran ve halka hiçbir zaman sıkıntı vermeyen suyun kaynağı “*Cevahir Vadisi*” adı da verilen Fas Vadisi'nden akan ırmaktır. İdrîsîler zamanında döşenen ve XX. Yüzyıla gelinceye kadar önemli derecede işlek olan su şebekesi, Fas ırmağı ve birleştiği Sebû nehri, ortaçağ'da iktisadi canlılığa ve Fas'ın diğer şehirlerle ticari faaliyetini gelişmesine yardımcı olmuştur.

Şehrin gelişmesiyle beraber nüfusu arttı, yerleşim alanları çoğaldı. Şehrin ortasında akan nehrin iki yakasına zeytin, diğer ağaçlar ve asmalar dikildi. Şehrin imar faaliyetleri gelişti. Her bölgeden insanlar bu şehre akın etmeye başlayınca, şehrin nüfusu kalabalıklaşmaya başladı. Ticaret erbabı, sanatkârlar ve diğer mesleklerde olan insanlar buraya yerleştiler. Şehir, güzel ve ideal özelliklere ziyadesiyle sahipti. O gün için geçerli görüşe göre, bir şehrin kurulması için, akan suyun olması, ziraata elverişli arazinin yer alması, yakın yerden yakacak temini imkânı, sağlam sur ve bir sultan (çünkü şehrin durumunun düzeltilmesi, yol denetiminin yapılması, suçlu ve canilere mani olunması onun otoritesiyle gerçekleşebilirdi)'a ihtiyaç vardı. Yine Hasan İbrahim Hasan'ın naklettiğine göre, İbn Ebî Zer' ise, Fas şehrinden şu şekilde söz etmektedir. Fas şehrinde; tatlı su, güzel hava, güzel meyveler, ziraata uygun bereketli topraklar, yakın ve bol ağaçlıklar gibi hasletler bir arada toplanmıştır. Burada görkemli yapılar, bol ağaçlı ve son derece güzel bağlar ve bahçeler, düzenli bir şekilde planlanmış mükemmel yol ve caddeler, kaynayan pınarlar, coşkun nehirler, sık ormanlar ve meyvelerle kaplı bahçeler vardır. Fas Şehri'ni

²¹⁶ Selâvî, *el-İstîksâ*, I, s. 167-168; Hasan İbrahim, *İslam Tarihi*, III, s. 222.

dikkat çekici kılan sebeplerden biri de Karavîyyîn yakasında yer alan, ağaçların çokluğu, içecek suyun bolluğu ve nehirlerin coşkuluğudur.²¹⁷

II. İdrîs, Fas bölgesinde “Mescidü’ş-Şürefa”(şerifler mescidi)²¹⁸ olarak bilinen camiye de yaptırmıştır. İnşaatın bitiminden sonra minberlerinde hutbe okunmaya başlandı. Daha sonrasında Daru’l Kaytum köşkünü yaptırdıktan sonra burada torunları olan şerifler oturmaya başladı.

Ulu Camiî’nin yanına Kaysariye sarayının yapımı bitince etrafını da çarşıya dönüştürdü. Halkı ev yapmaya teşvik ederek imar faaliyetlerini hızlandırmak istedi. Bunun için şöyle bir rivayetten bahsedilir: “*surun tamamlanmasından önce kim bir ev yapar ve bağ dikerse, o ev veya bahçe Allah rızası için şahsa hibe edilmiştir*”. Şeklinde bir vaatte bulunmuştu. Bunu duyan halk, ev yapmaya, ağaç dikmeye başlayınca imar faaliyetleri olduğundan fazla gelişme gösterdi. Halk tarafından sevilen II. İdrîs’in türbesi, bugün bile Fas halkı tarafından hürmetle korunmasının sebeplerden biri de bu olabilir. Merinîler zamanında bir eğitim ve ilim merkezi haline gelen Fas Şehri, günümüzde hala Mağrib’in dînî, siyasî ve kültürel merkezi olma hususiyetini korumaktadır. Ayrıca meşhur Karaviyyen Camiî ve medreseleri 859’dan beri burada hizmet vermektedir.²¹⁹

İdrîsîler, Bölgede İslam dininin ve Arapçanın yayılması hususunda önemli rol oynamışlardır. II. İdrîs zamanında Kurtuba ve Kayrevan’daki isyanlardan kaçan kalabalık Arap mülteciler başşehir Fas’a yerleştirildi. Bu mülteciler, Arapça dilinin din ve kültür dili haline gelmesine vesile olarak ülkede bir Arap-İslam havası estirdi.²²⁰Fas bölgesi, Kurtuba ve Kayrevan’dan gelen âlimler sayesinde İdrîsîler döneminde en büyük ilim, medeniyet ve kültür merkezi olma ayrıcalığını elde etti. İdrîsî emirleri başta Fas olmak üzere, Asîle, Aklam, Hacerrünnasr gibi yeni şehirler kurarak, bu şehirleri mimari eserlerle süslediler. İlmi anlamda Mağrib’in bütün yörelerinden Endülüs’ten insanlar, Mağrib’e akın etmeye başladılar. Farklı unsurları bünyesinde barındıran Fas şehri siyasî, dînî ve iktisadî merkez olma kimliğini asırlar boyu sürdürmeyi başardı. İdrîsîler döneminde

---

²¹⁷ Hasan İbrahim, *İslam Tarihi*, III, s. 222.

²¹⁸ Günümüzde “Mevlay İdrîs Camiî” olarak bilinmektedir.

²¹⁹ Ceran, *Fas Tarihi*, s.7.

²²⁰ Abun-Nasr, *A History of The Mağrib*, s. 80.

birden fazla şehirde sikke darbedilmiş olmasından da anlaşılacağı üzere İdrîsî emirleri, ülkede ticari hayatı geliştirdiler. Ayrıca başta pamuk olmak üzere Doğu'nun pek çok bitki türünü Mağrîb'e getirerek tarımı canlandırdılar. Bunun yanı sıra İdrîsîler zamanında Fas Şehri'nde Cami'ul-eşyah, (192/808), Camiu'ş-şürefa (193/809) ve Camiu'l Endelüs (242/859) yanında birçok han ve hamam inşa edildi. Yapımına bu devirde başlanan Cami Fâtîma'nın (242/857) adı daha sonra Zenateler tarafından "Karaviyyîn" olarak değiştirilmiştir. İslamiyet'in Mağrîb bölgesinde yayılmasında İdrîsîler'in büyük bir rol üstlendiklerini ifade eden tarihçiler, İdrîsî emirlerinin Zeydîye mezhebine mensup olduklarını, ancak taassuba kapılmayıp ülkelerinde diğer mezhep mensuplarına karşı da hoşgörülü davrandıklarını ve bilhassa zamanla bölgede hâkim mezhep haline gelecek malîkî mezhebinin fakihlerine destek verdiklerini belirtirler. Bunun yanında İdrîsî emirlerinin imam veya emir ünvanını kullandıklarını ifade ederler. Bazı tarihçilerin ise, I. İdrîs'i halife ünvanıyla andıkları bilinmektedir.²²¹

Bugün Fas bölgesi²²² en eskisi aşağı kesimde olan IX. Yüzyılda İdrîsîler'in kurduğu Endülüs ve Karaviyyîn Camiî'nin çevresinde uzanan birçok camiî, medrese ve abidevi kapıları olan geleneksel surlarla çevrili Fasü'l Badî (Fasübadî-eski Fas); biraz daha yukarıda saraylar, köşkler, ecnebi ve eski Musevî mahallesinin bulunduğu Merinîler tarafından XIII. yüzyılda'da kurulan Fasü'l-Cedîde (Fasülcédîd-Yeni Fas); ve nihayet iyice yukarı kesimde Mağrîb'in Fransız sömürgesi olduğu dönemde Avrupaî tarzda gelişen ve Fransızların "Ville Nouvelle" adını verdikleri modern Fas Şehri olmak üzere üç ayrı bölgeye ayrılmıştır. Fas Şehri'nin batısında ise Miknas (Miknase-Meknes) Şehri bulunmaktadır.²²³

Ülkenin güney bölgesinin en büyük ve tarihi kenti Merakeş'tir. Yüzyıllardır Mağrîb'in çöle, Sahraya açılan kapısı olan bu şehir, 1077'de Murabıtlar hükümdarı Yusuf b. Taşfîn tarafından kuruldu. Murabıtlar'ın üs olarak kullanıp Mağrîb'i ele geçirdikleri Merakeş, Muvahhîdler zamanında parlak bir dönem yaşadı. Daha sonra Sa'dî şerifleri buraya gelerek Vattasîler'in elinden alarak başkent yaptılar ve böylece şehrin gelişmesini

---

²²¹ Rezûk, "İdrîsîler", *DİA*, XXI, s. 497.

²²² Ceran, *Fas Tarihi*, s. 8; Hasan İbrahim, *İslam Tarihi*, III, s. 214-223.

²²³ Ceran, *Fas Tarihi*, s. 8.

sağladılar. Öyle ki bu şehrin yolları ve meydanları geniş, binaları yüksek, Pazar yerleri her türden malın tedarik edilebileceği bir konumdaydı. Merakeş'e esas çekiciliği veren ve saygınlık kazandıran eserlerin en önemlileri, Sa'dîler döneminde gelişen yeni mimari anlayışa göre inşa edilen, İbn Yusuf Medresesi, Babü Dukkale Camiî, Şerifler Türbesi ve ayrıca Muvahhîdler döneminden kalma Kütübîyye Camiî ve surlardır.²²⁴

Bugün ticaretin çok canlı olduğu Merakeş'te Atlas dağlarından inen kabilelerle Sahra bölgesinden gelen göçebeler, Mağrîb'li Araplar ve Batı Afrika'dan göçen Siyahîler kaynaşmış vaziyette olup, şehir Fas Şehri, (Mağrîb) şehirleri içinde Afrika kimliğinin en fazla hissedildiği yerdir. Sahillerdeki berberîler, İspanyol ve Mağrîb mimarisinin özelliklerini taşıyan evlerde, köylerdeki kulübe ve çadırlarda yaşıyor iken Steplerdeki berberîler ise, keçi veya deve kılından yapılmış çadırlarda barınıyorlardı.²²⁵

Fas şehirlerindeki sultan ve hanedan ile zenginlerin evleri saray gibidir. Fıskiyelerden durmadan akan sularla serinleyen, havuzlu salonları ve kıymetli şark eşyasıyla süslenmiş odaları göz alıcıdır. Yerli mahallelerdeki geniş halk tabakası ve çöllerdeki Bedevîler, yoklukla pençeleşir.²²⁶

4.2. İktisadî Durum

İdrîsî Devleti'nde merkezi konum, daha önce kurulmuş veya kendilerinin kurmuş oldukları ve aynı zamanda tarihe tanıklık etmiş şehirlerden oluşmaktaydı. Bunların kökünde yerleşik kabileler vardır. Mesela, Zerhun'da Auraba, Rîf'te Romara kabileleri bir devletin temelini teşkil edebilecek niteliğe sahipti. Şehir sayılarında görülen artış, iktisadi faaliyetlerin de gelişmesini beraberinde getiren bir işaretti. İktisadi yapının gelişimine katkı sağlayan bir başka işaret de paraların nispi bolluğu idi. Devletlerarası yaşanan anlaşmazlıklar barışı tesis etmiyordu. Ancak ticaretin gelişmesinde önemli bir katkı payına sahip idi. Bu nedenle III/IX. yüzyıl boyunca İdrîsîler, Sahra'ya açılmak

---

²²⁴ Ceran, *Fas Tarihi*, s. 9.

²²⁵ Ceran, *Fas Tarihi*, s. 10.

²²⁶ Naci, *Tarih Boyunca Kuzey Afrika ve Berberîler*, s. 109.

istedikleri için komşularıyla iyi geçinmeye çalışıyordu.²²⁷ Politikadaki akıcılık, rahatlık Abbasîlere karşı duyulan genel düşmanlık, projelerini hayata geçirmek için İdrîsîler'e zemin hazırlamaktaydı.²²⁸

Kaynaklar, siyasî ve dînî meseleler konusunda olduğu gibi, iktisadî meselelerde de pek suskundurlar. Ancak bazı ipuçlarıyla bir fikir yürütmek mümkündür. Örneğin, Bölgenin güneyi Sus, (daha geniş anlamda Sus ovası Anti Atlas ve Sahel yöreleri), Draa, Tafilalet gibi güney kesimleri Afrika ile irtibat halinde idi. Buralarda demir, bakır, gümüş gibi madenler işlenerek ihraç edilmekteydi. Atlas Bölgesi'nin kuzey taraflarında ziraatla meşgul olan geniş bir halk kitlesi vardı. Hâricî kabileleri, altın ve köle ticareti bakımından zengin olan Draa bölgesine hâkim olduğu için maden ocakları bakımından zengin bir durumda idi.

Bugün Moritanya'dan geçen batı yolu İdrîsîler'in girmek için uğraştıkları, ancak başarılı olamadıkları Sus'a kadar uzanmaktaydı. Akka yolundaki Tamdult, İdrîs'in torunları tarafından kurulmuş bir maden şehridir. İdrîsîler Fas bölgesinde, Agmat, Sîcîlmasa ve Berrhuatalılarla ticari münasebetler kurmuştu.²²⁹

Fas'ın kuzeyinde Akdeniz'in kıyısında bulunan şehirlerden stratejik açıdan en önemlisi ve halen İspanya'ya bağlı olan Sebte (Ceuta) idi. Bağlar, bahçeler ve meyvelerle çevrili Sebte Şehri her türlü rüzgâra karşı korunan son derece mükemmel bir limana sahip idi. Yüzden fazla balık türü ve mercanın avlandığı bir bölge olan Sebte'nin balıkçılarınadünyanın hiçbir yerinde rakip yoktur.²³⁰

Fas'ın kuzeyinde Akdeniz kıyısında bulunan aynı zamanda eski Kartaca ve Roma ticaret merkezi olan ve bir diğer önemli şehir de Melîlla (Melîle) idi. Doğu Rîf'teki çıkartılan demir cevherlerinin ihracatı Melîlla limanından gerçekleştirilmekteydi.²³¹

---

²²⁷ Brignon, "İdrîsîler", *D.G.B. İ.T.V*, s. 322.

²²⁸ Brignon, "İdrîsîler", *D.G.B. İ.T.V*, s. 312.

²²⁹ Brignon, "İdrîsîler", *D.G.B. İ.T.V*, s. 323.

²³⁰ İbn Haldûn, *Mukaddîme*, I, s. 309; II. s. 843. Ceran, *Fas Tarihi*, s. 6.

²³¹ İbn Haldûn, *Mukaddîme*, II, s. 843-844; Ceran, *Fas Tarihi*, s. 6; Ortaçağ'da Mağrib'in Akdeniz'deki bu en önemli liman şehri 1947'de İspanyollar tarafından ele geçirildi.

Badîs (Penon de Velez de la Gomera) ise ticaret merkezleri ve sanatkârlarının bulunduğu bir şehirdi. Gumaralılar kendileri için gerekli olan malları ülkelerinin sınır noktası olan bu şehirden temin etmekte idiler.²³²

Bölgedeki bir diğer önemli şehir Tarudant (Tarudanat) Şehri'dir. Zeytinliklerin ortasında duvarlarla çevrili olan bu şehir, ortaçağ'dan XVI. Yüzyıla kadar Batı Sudan kervanlarının alabildiğine, sakin ama bir o kadar da tehlikeli Sahra'yı geçerek ulaştığı önemli bir merkez olma özelliğini taşıyordu.²³³

İdrîsîler döneminin bir diğer şehri olan Sîcîlmasa, seyyahların uğrak yerlerinden biriydi. İçten ve dıştan bahçelerin çevreleyip süslediği bu şehrin kalesi yoktu; fakat birçok malikâne, saraylara ve köşklere sahip olduğu gibi, Sahra'nın batı kısmından gelen akarsuların kıyılarında Nil Nehri'nin havzasına benzer topraklara da sahipti. Bu bakımdan ziraata elverişli olduğu için buğday üretimi açısından önemli bir yer tutardı. Ayrıca şehirde çeşitli türlerde hurma ağaçları bulunmaktaydı.²³⁴

Sa'dî Hanedanı'nın kurucusu Şeriflerin meskun olduğu Sus bölgesi ise, birçok yerleşim birimine ve verimli topraklara sahipti. Bölgede ceviz, üzüm, incir, şeftali, limon vb. meyve bahçeleri; buğday, arpa, pirinç vb. zirai ürünler ve bilhassa şeker pancarı üretimi önemli bir yer tutuyordu. Burada üretilen ve ülkenin adını taşıyan şeker dış devletler tarafından da biliniyordu. Aynı zamanda bölgede kaliteli kumaşlar ve eşsiz güzellikte değerli elbiseler imal ediliyordu. Bölge halkını daha ziyade Masmude Berberî kabileleri oluşturuyordu.²³⁵

Göçebe sahralılar, en büyük geçim kaynakları olan hayvancılığı geliştirerek tarım ile birleştirdiler. Bilhassa, Tetuan civarındaki atlar, bazı kabilelerin askeri gücünü oluşturuyordu. Bu dönemin coğrafyacılara, Fas ülkesinin kutsallığından söz ederler. Ekinlerin bolluğuyla övünürler. Bunların yanı sıra Memlekette bolluk vardır, bitkisel besinlerin fiyatları çok düşüktür. Yerleşim alanı, verimlilik ve yiyeceklerin bolluğu

---

²³² İbn Haldûn, *Mukaddîme*, I, 346,497-499; Ceran, *Fas Tarihi*, s. 6.

²³³ Ceran, *Fas Tarihi*, s. 10.

²³⁴ Ceran, *Fas Tarihi*, s. 9.

²³⁵ İbn Haldûn, *Mukaddîme*, I, s. 346; Ceran, *Fas Tarihi*, s. 6.

bakımından hiçbir bölge, Susu'l Aksa ile boy ölçüşemez. Bu bölgede hem soğuk hem de sıcak ülkelerde yetişen meyvelere rastlanmaktadır. Bugün kurak olan bazı bölgeler, o dönemde yeşillikler, tarlalar ve meyve ağaçlarıyla kaplıdır. Bu farklılığı iklim değişiklikleriyle açıklamak yeterli olmayacaktır. Sulama çalışmalarının durdurulması, orman kıyımı ve otlakların sebep olduğu toprak kayması gibi etkenleri de dikkate almak gerekir. Her yerde tahıl üretimi yapılmaktadır. Ağaç yetiştiriciliği gelişme göstermiştir. Bağcılık önem kazanmakla birlikte, taze ve kuru üzüm elde edilmektedir. Tekstil hammaddeleri de yetiştirilmektedir. Rarb'da Basra yakınında pamuk, Sus'da kenevir yetiştirilirdi. Sulamanın daha kolay yapıldığı ve iklimin müsait olduğu Susbölgesinde şeker pancarı yetiştirilmekte idi. Kına, çivit gibi boyacılıkta kullanılan bazı bitkiler de değişik yerlerde ekilmekte idi.²³⁶

4.3. Dînî ve Fikrî Durum

Bu konu üzerinde yapılmış geniş çalışma bulunmamaktadır. Daha sonraki yıllarda yazılmış tarihlerde ve halk rivayetlerine göre İdrîsîler, özellikle de ilk iki hükümdarı, yani I. Ve II. İdrîs karşımıza birer İslam mücahidi olarak çıkarlar. İki Emirin, İslamîyet'in putperest, Hırîstîyan ve Musevî inancına sahip insanlar arasında yayılması noktasında büyük bir çabanın içerisinde oldukları ifade edilmektedir. İslam'a olan hizmetlerinden dolayı iki hükümdarın da mezarına fevkalade sevgi ve saygı gösterilmektedir. Bu tarihte belirtilen görüşler, İdrîsîler'in İslamlaştırma çabaları neticesinde oynamış oldukları ehemmiyetli rolü bir kez daha kanıtladıklarını ifade etmek mümkündür. Bu İslamlaştırma mücadelesinin savaşıyla değil de daha çok şehirlerin oluşturduğu İslam merkezlerinin tesisleri sayesinde sağlandığını söylemek de mümkündür.

İdrîsîler, siyasi bir ihtiyatla komşusu olan Hâricîler veya Berrhutalara karşı ara ara bir mücadelenin içine girmişlerdir. Bu mücadele belki daha çok Müslümanlar arasındaki

---

²³⁶ Brignon, "İdrîsîler", *D.G.B.İ.T.*, V, s.324; Günümüzde ise, bir ziraat memleketi olan Fas bölgesinde Turunçgiller, tahıl ve zeytin üretimi yapılmaktadır. Hayvancılığın geliştiği bu bölgede daha çok koyun ve keçi beslenmektedir. Demir, kurşun, bakır ve petrol gibi yer altı madeni varsa da layıkıyla işletilmemektedir. Kazablanka taraflarında fosfat çıkarılmaktadır. Ayrıca bölgede Yünlü ve İpekli kumaşlar, kalın ve yumuşak halıların imal edildiği Eski sanat ürünleri durumunu muhafaza etmektedir.

birlik ve beraberliğin bozulmasını önlemek amacı olabileceği gibi belki de ortak düşmanları olan Abbasîlere karşı da mücadele ederek bölünmek istememektedirler.²³⁷

İdrîsîlerin ortaya koyduğu kültürün mahiyeti nedir? Eğer, onları tamamıyla Sünnî bir İslamlaştırmanın yegâne temsilcisi olarak görürsek, eski kaynaklarımızın bazı ifadeleri ve bazı olaylar yanlış anlaşılabilir. Abbasîlere karşı girişilen isyanlardan biri olan Fâh Savaşı'ndan kurtulan I. İdrîs'e yardım etmişlerdi. İdrîsîler, kendileriyle aynı soydan olanlara önemli ölçüde bağlıdırlar. Nitekim Bu bağlılık paraya ve şehir isimlerine de yansımıştır. Paralarının üzerinde Hz. Ali'nin ismine rastlanmaktadır. Şehir merkezi “*el-Alîyye*” olarak anılmaktadır. İmam unvanını alan kimse dini lider olarak telakki edilmektedir. Ancak kime, kimin adına dua ettikleri bilinmemektedir. II. İdris'in devrinden kalan bir paranın üzerinde şu ifadeler yer alır: “*Muhammed Allah'ın peygamberidir. Mehdi de İdrîs b. İdrîs Ali'dir.*”²³⁸

İdrîsîler Döneminde (788-985) hükümdarlar Hz. Ali soyundan geldikleri iddiasında bulduklarından daha çok Şîâ mezhebine meylettiler. Ancak taassuba kapılmayıp ülkelerinde diğer mezhep mensuplarına karşı da hoşgörülü davrandılar. Ayrıca, devlet desteğine sahip olmamasına rağmen bu dönemde Endülüs yoluyla gelen Malîkî Mezhebinin tanınmış âlimleri Fas'ta etkisini hissettirmeye başladı. Daha sonra bölgede hâkimiyet kuran Murabıtlar zamanında dînî, siyasî ve ilmî amaçlarla tesis edilen ribatların çoğaldığı, gittikçe yayılan Malîkî Mezhebi'nin devletin resmi mezhebi halini aldığı ve Mağrîb'de ilk olarak tasavvufî hareketlerin ortaya çıktığı görülmektedir.²³⁹

Ayrıca, daha önce bahsi geçtiği üzere, X. yüzyıldan itibaren Kuzey Afrîka'da İslam dünyasında önemli rol oynayan büyük devletler ortaya çıktı. Bunların başında Mehdîyye (Tunus ve civarı)'de kurulan ve Berberîler'in çoğunluğunu hâkimiyeti altına alan Fâtımîler (909-1171) gelmektedir. FâtımîlerŞîî oldukları halde bölgedeki Sünnî halka hükümran oldular. IX. yüzyılın ortalarına kadar Tunus'a egemen olan Fâtımîler, Kahire'ye yerleştikten sonra iyice güçlenerek bütün Kuzey Afrîka'yı, Mısır'ın güneyini, Arap Yarımadası'nı, Filistin ve Suriye'yi içine alan coğrafyada bir devlet kurmayı

²³⁷ Brignon, “İdrîsîler”, *D.G.B. İ.T.V*, s. 320.

²³⁸ Brignon, “İdrîsîler”, *D.G.B. İ.T.V*, s. 320.

²³⁹ İbrahim Harekât, “ Fas-Kültür ve Medeniyet-Dînî Hayat”, *DİA*, XII, s. 196, (196-199).

başardılar. Bu dönemde İslam ümmeti, üç halifeye yani, Abbasî, Endülüs Emevî ve Fâtımî Halifeliklerine ayrılmıştı.²⁴⁰

Bununla birlikte bölgedeki mezheplere bakıldığında, Endülüs'te Malikî mezhebi ve Nâfi'nin kıraatı hâkimdir. Endülüs'lü Müslümanlar, “*Biz Allah'ın kitabından başka kitap ve Maliki'nin “Muvatta” sından başka hadis kitabı tanımıyoruz.*” derler. Eğer bir Hanefî veya Şafî ile karşılaşılırsa onu oradan sürmeye teşebbüs ederler. Eğer bir Mutezili veya bir Şî'ye yahut bezerleri ile karşılaşılırsa büyük ihtimalle öldürmeye kalkışır. Mısır'da olduğu gibi Mağrîb'in diğer yerlerinde Şafî mezhebini bilmezler ve yalnızca Ebu Hanife'yi ve İmam Malik'i tanırlar.²⁴¹

IX. yüzyılda Mağrîb'te görülen Mutezîle gruplar, Torha'da para bile bastırmışlardır. İdrîsîler'in de para bastırmaları aynı döneme denk gelmesi mutezîle grupları ile ilişkilerinin iyi olduğunu gösterir. Yine Brignon'nun değindiği üzere, X. yüzyılın başında bir başka yazar olan el-Hamdanî, İdrîs b. İdrîs (II. İdrîs) ile dostu İshak'ın Mutezîle'nin yayılması konusunda hem fikir olduklarını ileri sürmektedir. Brignon'a göre, X. yüzyılın sonuna doğru el-Mukaddesî, Susu'l-Aksa'da üstün olan İdrîsî doktrinini Karmatilerinkine benzer bir hal aldığını ifade eder. Çünkü Karmatîler aşırı Şîî idiler.

Netice itibariyle, İdrîsîler, Şîîliği benimsemiş olmalarına rağmen daha sonra bu görüş çok da yaygınlaşmamıştır. Olayı daha çok Abbasîlere karşı siyasi bir hareket olarak da kabul etmek pekâlâ mümkündür. Mağrîb'te, İslamiyet'in tamamen hâkim bir din olduğunu söylemek mümkün değildir. Zira bölgede Bağdat ve Kayrevan'dan uzak, Kurtuba ile de pek bağlantısı olmayan dini görüşlerin varlığı söz konusudur. İslamlaşma çalışmaları henüz neticelenmiş değildir. Memleketteki İslamlaştırma hareketlerinde üç yüzyıldan beri başarı sağlanmaktadır. Ancak farklı durumlarda vardır. V/XI yüzyılın ortasında Yukarı Atlas'ta sarp bir dağ üzerinde yaşayan bir berberî kabilesinin hala bir Koç'a taptıklarından söz ederek bu kabileye mensup bir kimsenin en azından kıyafetlerini değiştirmeden, pazara inme cesaretini göstermediği ifade edilmektedir.²⁴²

²⁴⁰ Hasan İbrahim, İslam tarihi, IV, s. 46; Hittî, *İslam Tarihi*, II, s. 301; III, s. 707; Dursun, “Afrika”, *DİA*, I, s. 431; Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, s. 45.

²⁴¹ Muhammed b. El-Mukaddesî, *Ahsenü't-Takasîm (İslam Coğrafyası)*, (çev: Ahsen Batur), s. 249.

²⁴² Brignon, “İdrîsîler”, *D.G.B.İ.T.V*, s. 328.

4.4. İdrîsîler ve Zeydîye Fırkası

İslamın ilk devirlerinde zuhur eden Zeydîye fırkası, savunduğu fikirler itibariyle tarihi süreç zarfında vücut bulan ve içinde bulunduğu dönemin dini, sosyal ve kültürel şartlarını yansıtan siyasi ve itikadi bir fırkadır.²⁴³ Çok zengin tarihi ve kültürel mirasa sahip ve İlk başlarda imamet iddaları çerçevesinde siyasi amaçların ağır bastığı bir hareket olarak ortaya çıkan zeydîye, zamanla ayrı bir mezhebe dönüşerek oluşumunu tamamlamıştır.²⁴⁴

Bu oluşumun tamamlanmasında Ehl-i Beyt'e mensup kimselerin çıkardığı isyanların katkısı oldukça fazladır. Bu isyanların fitilini ateşleyen hadise ise, Kerbela olayıdır. Çünkü Hz. Hüseyin kerbela'da şehadet şerbetini içtikten bir süre sonra Kûfe merkezli Tevvabûn ve Muhtar es-Sakafî isyanları baş gösterdi. Her iki isyan da Hz. Hüseyin'in öcünü almayı hedeflemişti. Tevvabûn hareketi başarısızlık lanetelenirken; Muhtar es-sakafî ise, Emevîler ordusunu yenerek Hz. Hüseyin'in intikamını almayı başardı.²⁴⁵ Bu başarının ardından yaklaşık yarım asır sonra Hicri 120'li yıllarda Ehl-i Beyt'in haklarını savunmak amacıyla Muğire b. Said, Beyan b. Seman ve Ebu Mansur tarafından bir isyan başlatıldı. Ancak isyan Emevîler tarafından bastırıldı ve liderleri öldürüldü.

İmametini, Ehl-i Beyt'in hakkı olduğunu savunmak maksadıyla çıkarılan bu tür isyanlar, Ehl-i Beyt'e karşı ilginin artmasını sağlamıştır.²⁴⁶ Bu isyanlardan bir diğeri de Emevîlere karşı Hz. Hüseyin'in torunlarından Zeyd b. Ali tarafından çıkarılan isyandır. Emevî Devleti'nin çöküşünü hızlandıran ve müstakil bir mezhebin doğmasına sebep olan bu isyan, önceki isyanların birçoğu gibi başarısızlıkla sonuçlandı. Fakat birçok kaynak, Zeydîye'nin dini ve siyasi bir hareket olarak ortaya çıkışını Zeyd b. Ali isyanını gerekçe

---

²⁴³Geniş bilgi için bkz. Ethem Ruhî Fırlalı, *Çağımızda İtikadî İslam Mezhepleri*, İzmir, 2004, s. 9-45.

²⁴⁴Yusuf Gökalp, Zeydîye Mezhebi'nin Doğuşu, Teşekkül Süreci ve Tarihiçesi, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 7, Sayı: 2, 2007, s. 56-57.

²⁴⁵Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerir Taberî (310/922), *Tarihu't-Taberî*, (nşr., M. Eb'l-Fazl İbrahim), cilt: VI, Beyrut, 1967, s. 38; Hasan Yaşaroğlu, Taberistan ve Deylem Zeydiliği, *İslami İlimler Dergisi*, Cilt: 6, Sayı: 11, 2011, s. 219.

²⁴⁶W.M. Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, (Terc. E. R Fırlalı), Ankara, 1981, s. 61-63; Yaşaroğlu, *Taberistan ve Deylem Zeydiliği*, s. 219-220.

olarak göstermektedir. Ayrıca Zeyd'in teşebbüs ettiği isyanın Zeydîyye fırkasının çekirdeğini oluşturduğunu ifade ederler.²⁴⁷

Zeyd b. Ali isyanının temelinde birçok sebep vardır.²⁴⁸ Zeyd, kensini Ehl-i Beyt'ten olduğunu belirterek hilafetin kendi hakkı olduğunu savunmuştur. Bu yüzden Zeyd b. Ali'yi isyana teşvik eden sebeplerden biri de bu imamaet inancı olduğunu söylemek mümkündür. Fakat burada asıl meselenin iktidar çekişmesinden kaynaklanan siyasi bir kavga olduğu aşikârdır. Bu da Zeyd ile Hişam arasındaki asıl düşmanlığı ortaya koyması bakımından önemlidir.²⁴⁹

Bu siyasi mücadelenin ilki ve en önemlisi Zeyd b. Ali'nin Ernevîlere karşı gerçekleştirdiği isyandır. Zeyd, başta Hicaz olmak üzere, Irak, Musul, Medaîn, Horasan, Cürçân, Kûfe gibi birçok şehri gezerek bilgi ve tecrübesini artırarak Kûfe'ye 121/739 yılında yerleşti. Müteakiben, etrafına topladığı taraftarlarıyla 122/740 yılında isyan etti. Ancak, isyan günü taraftarlarının kendisini terk etmesi üzerine zayıf düşen Zeyd b. Ali öldürüldü.²⁵⁰ Başarısızlıkla sonuçlanan Zeyd b. Ali isyanında kurtulan Yahya b. Zeyd (98-125/716-743) ve Abdullah b. Muaviye, Emevîlere karşı ayaklanmaya devam ettiler. Yahya; Medaîn, Rey ve Serahs'a giderek buralarda gizlenmiştir. Ancak, Emevî halifesi Velid b. Yezid b. Abdilmelik, önce Belh'e daha sonra Beyhak ve Cürçan giden Yahya'nın

---

²⁴⁷Gökalp, *Zeydîyye Mezhebi'nin Doğuşu, Teşekkül Süreci ve Tarihçesi*, s.59.

²⁴⁸Tarihikaynaklarda Zeydîyye'nin kurucusu olarak kabul edilen Zeyd b. Ali'nin isyan etmesine neden olan birkaç olaydan söz edilmektedir. Bu olaylardan biri, Zeyd'in Kûfe'ye yerleşmesine ve Kûfelilerin onu isyana teşvik etmesine neden olan, Zeyd'in eski Irak valisi Halid b. Abdillâh ile yüzleştirilmek için Kufe'ye gönderilmesi meselesidir. Diğer bir olay ise, Zeyd ile Hişam b. Abdilmelik arasında cereyan eden tartışmadır. Zeyd b. Ali, Emevî Halifesi Hişam b. Abdilmelik'e Hz. Ali'nin vakıflarının idaresiyle ilgili ortaya çıkan sorunların çözümü için müracat eder. Ancak Hişam, hakaretler yağdırarak zeyd'in bir cariyenin oğlu olduğunu idda ederek onu huzurundan kovmuştur. Cevaben Zeyd, Hz. ismail'in bir cariyeden, kardeşinin ise soylu bir kadından olmasına rağmen Allah'ın Hz. ismail'in soyunu tercih ettiğini, kendisinin de Ali b. Ebi Talib'in soyundan geldiğini ve bunun da yeterli olduğunu hatırlatarak Hişam'a: "*Bundan sonra senin istemediğin tavırlar takınacağım*" şeklinde bir tehdit savurarak oradan ayrılmıştır. Bknz. Taberî, *Tarihu'l-Ümem ve'l-Muluk*, cilt:7Kahire, 1939, s. 164-166; Ayrıca bknz. İbnü'l-Esîr, *İslam Tarihi*, (çev. A. Ağrakça ve diğer.), Cilt:5, İstanbul, 1985-87, s. 191-193; Gökalp, *Zeydîyye Mezhebi'nin Doğuşu, Teşekkül Süreci ve Tarihçesi*, s. 57.

²⁴⁹ Detaylı bilgi için Bknz. Hasan Onat, *Emeviler Devri Şii Hareketleri ve Günümüz Şiiliği*, Ankara 1993, s. 4-12.

²⁵⁰Gökalp, *Zeydîyye Mezhebi'nin Doğuşu, Teşekkül Süreci ve Tarihçesi*, s. 60; İsa doğan, *Zeydîyye Mezhebi, On Dokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: ?, Sayı: 3, s. 85; Yaşaroğlu, *Taberistan ve Deylem Zeydiliği*, s. 220.

üzerine Horasan valisi Nasr b. Seyyar'ı göndermiştir.Yahya, iyi bir mücadele vermesine rağmen yapılan savaşneticesindetaraftarlarıyla birlikte öldürülmüştür.²⁵¹

Abdullah b. Muaviye ise, Yusuf Gökalp,Taberî'den naklettiğine göre, Abdullah b. Muaviye'nin Emevîlere karşı 127/744 yılında gerçekleştirdiği isyanda Zeydîlik açısından önemli bir ayrıntı bulunmaktadır. Buna göre Taberî, Zeydîyye'nin elli kişilik bir grup halinde Abdullah b. Muaviye ile birlikte savaştığını nakletmektedir. Burada Zeydîyye tabiri kullanılmakta ve Zeydîyye'den ayrı bir grup olarak bahsedilmektedir.²⁵²

Bu tür isyanlar Emevîlerden sonra da devam etmiştir. Emevîlerden sonra Abbasîlerin iktidara gelmesi Zeyd b. Ali takipçileri açısından farklı bir şey olmamıştır.Çünkü ilk başlarda Haşim oğulları adına çağrı yapılmış ancak iktidar değişikliğinden sonra Abbasîler, Ehli Beyt'e karşı menfi bir tutum sergilediler ve onlara yönetimden pay vermediler.²⁵³

Bunun üzerine kendilerine yapılan vaatlerin yerine getirilmediğini düşünen Ehl-i Beyt mensupları, hilafet haklarını elde etmek için mücadelelerine devam ettiler.Bu açıdan olaya bakılığında Ehl-i Beyt'e mensup kimselerin Abbasîlere karşı giriştiği ilk isyan Muhammed b. Abdullah tarafından 145/762 yılında gerçekleştirilmiştir. Zeydî olarak bilinen kimselerin bu isyanda onun yanında yer almasından dolayı bu isyan bir Zeydî hareket olarak sayılmaktadır. Kaynaklarda, Zeydî imamlar arasında gösterilen, “*En-Nefsü'z-Zekiyye*” lakabı takılan ve aynı zamanda faziletli, dindar, âlim bir şahsiyet olarak bilinen Muhammed b. Abdullah, hilafetin kendi hakları olduğunu savunarak 145/762 yılında Medine'de isyanı başlatmıştır. Nitekim halife el-Mansur'a yazdığı mektubunda bunu açıkça belirtmektedir.²⁵⁴Bu isyan da başarısızlıkla neticelendi. Bu çerçevede kısa bir süre sonra Hz. Hasan'ın soyundan Hüseyin b. Ali Abbasi halifesi el-Hadî zamanında

---

²⁵¹Gökalp, *Zeydîyye Mezhebi'nin Doğuşu, Teşekkül Süreci ve Tarihçesi*, s. 61-62.

²⁵²Gökalp, *Zeydîyye Mezhebi'nin Doğuşu, Teşekkül Süreci ve Tarihçesi*, s. 62.;Ayrıca bu isyanla ilgili detay bilgi için Bknz. İbrahim Sarıçam, *Emevî-Haşimi ilişkileri*, Ankara 1997, s. 352-363.

²⁵³Geniş bilgi için bknz. Nahide Bozkurt, *Oluşum Sürecinde Abbasî İhtilali*, Ankara, 1997.

²⁵⁴Gökalp, *Zeydîyye Mezhebi'nin Doğuşu, Teşekkül Süreci ve Tarihçesi*, s. 63.

169/785 yılında bir isyan başlatmıştır.²⁵⁵ Medine valisi Ömer b. Abdülaziz b. Abdullah'ın Ehl-i Beyt'e karşı kötütutumu isyanı körükleyince, Hüseyin b. Ali; Yahya ve İdrîs b. Abdullah, Abdullah b. Hasan'nın çocukları, İbrahim b. İsmail Tabataba gibi Zeydî olarak bilinen kişileri de yanına alarak sabah namazında mescide gelip müezzinden "*hayye ale hayri'l-amel*" ifadesiyle beraber ezan okumasını isteyerek harekete geçti. Ancak, Mekke yakınlarında Fâh Vadisinde yapılan savaşta başta Hüseyin b. Ali olmak üzere isyan edenlerin birçoğu öldürülmüştür.²⁵⁶ Bu savaşta kurtulanlardan biri olan İdrîs b. Abdullah önce Mısır'a oradan da Mağrîb bölgesine geçerek burada İdrîsîler Devleti'ni (788-985) kurmuştur.²⁵⁷

Netice itibariyle, İsmi Hz. Hüseyin'in Ali Zeynelabîdîn'den torunu olan Zeyd b. Ali'den alan Zeydîyye fırkası, imametini Hz. Ali ve Hz. Fâtıma'nın soyundan gelen âlim, zahit, muttaki vb. özelliklere sahip ve imametini ilan ederek kendi adına davette bulunup mücadele meydanına çıkan kişilerin hakkı olduğuna inanan topluluğun ismidir. Böylece veraset değil, liyakati ön plana çıkaran, vasiyet, gizli bilgi ve takîyyeye değil, zahiri bilgiye ve içtihade önem veren Zeydîyye, ortaya koyduğu farklı fikirleriyle İslam düşüncesine zenginlik katan mezheplerden biri haline gelmiştir.²⁵⁸

Zeyd b. Ali ile birlikte siyasi bir hareket olarak ortaya çıkan Zeydîlik, Kasım b. İbrahim ve Yahya b. Hüseyin ile birlikte itikadi bir yapıya kavuşarak müstakil bir fırka kimliği kazanmıştır. Uzun süre iktidar mücadelesi veren Zeydîler, Taberistan ve Yemen'de kısmen kendi hâkimiyetlerini tesis etmişlerdir. Kısa süren Taberistan hâkimiyetinin aksine Yemen'de zuhur eden Zeydîyye, belli aralıklarda hâkimiyetine gölge düşürse devarlığını günümüze kadar özellikle Yemen'in kuzey kesimlerinde devam ettirdiği de bilinen bir gerçektir.²⁵⁹

---

²⁵⁵er-Razî, Ahmed b. Sehl, *Ahbaru Fah ve Haberu Yahya b. Abdillah ve idrîs b. Abdillah*, (thk. Mahir Cerrar), Beyrut 1995, s. 132; Gökalp, *Zeydîyye Mezhebi'nin Doğuşu, Teşekkül Süreci ve Tarihçesi*, s. 6.

²⁵⁶ Yakut el-Hamevî, Şahabuddin Ebi Abdillah, *Mu'cemu'l-Buldan*, (thk. F. Abdülaziz el-Cüdi), Cilt:4, Beyrut, 1990, s. 269; er-Razî, *Ahbaru Fah ve Haberu Yahya b. Abdillah ve idrîs b. Abdillah*, s.156.

²⁵⁷Bkz. İbnü'l İzârî, Muhammed el-Merâkeşî, (695/1295), *Kitâbu'l-Beyâni'l-Muğrîb fi Ahbâri Endelîs ve'l-Mağrîb*, I, (thk. G.S. Colin-I. Lewi Propençal), Leiden, 1948, s. 83; Selâvî, *el-İstiksâ*, s. 152-15.

²⁵⁸Gökalp, *Zeydîyye Mezhebi'nin Doğuşu, Teşekkül Süreci ve Tarihçesi*, s. 91-92.

²⁵⁹Gökalp, *Zeydîyye Mezhebi'nin Doğuşu, Teşekkül Süreci ve Tarihçesi*, s. 55.

SONUÇ

İdrîsîler’i anlayabilmek için incelenmesi gereken öncelikli husus,devletin kurulduğu Kuzey Afrika (Mağrîb, İfrîkıyye) bölgesivedevletin bölgede komşularıyla olan münasebetleri neticesinde yaşadığı siyasî, dînî, ekonomik ve kültürel hayata dair gelişmelerdir. Çünkü Abbasîler, Ağlebîler, Rüstemîler, Hâricîler, Fâtımîler, Berberî kabileleri ve Endülüs Emevîleriyle kurulan özellikle dînî ve siyasî ilişkiler, devletin kuruluşu, yükselişi ve yıkılışı üzerinde etkili olmuştur.Bu da Tarih serüveni milat öncesine dayanan ve günümüze kadar farklı tarihi hadiseler ve isimlerle ulaşan Mağrîb bölgesinin yaklaşık 200 yıllık birgeçmişesahipİdrîsîler Devleti döneminde farklı bir ivme kazanmasına imkân sağlamıştır.Kısa sürede güçlenen İdrîsîler,Şîlerin Bölgede ve tarihte kurdukları ilk hanedan olmuştur. İdrîsî Hanedanının Ehl-i Beyt’ten geliyor olmaları, bölgeye daha önce kendi akrabalarından kimselerin yerleşmiş olması,dört halife döneminden sonra iktidara gelen Emevîler ve Abbasîlerin bölgede baskıcı bir politika izlemesi ve özellikle bölge halkının vermiş olduğu destekİdrîsî Devleti’nin kuruluşunda etkili olmuştur. Müslümanların Hz. Ömer zamanında bölgeyi fethetmesi ve islamın halk tarafından benimsemiş olması bu desteğin sağlanmasında aktif rol oynamıştır.

Şöyleki, Müslümanlar Kuzey Afrika topraklarına ilk defa Hz. Ömer b. Hattab (13-23/634-644) zamanında seferler düzenlenmeye başladı. Bölgenin hilafet merkezinden uzak olması, doğal şartları vb. sebeplerden dolayı yaklaşık yarım asrı aşan fetih hareketlerinin neticesinde İslamiyet bölgede yayılmaya başladı. Amr b. As, 21/641 yılında İskenderiye’yi almasına müteakiben askerleriyle birlikte Mağrîb’e gitmek üzere yola çıktı ve Berka’ya geldi. Şehir halkıyla cizye ödemek şartıyla anlaştı. Amr b. As’ın İskenderiyye’yi fethinden sonra başlayan fetih hareketlerinde ünlü komutanlar yer almıştır. İslamiyetin bölgeye yerleşmesinde Ukbe b. Nafi (63/683), Ebu’l-Muhacir Dinar (63/683) ve Zübeyr b. Kays (69/688) gibi önemli komutanlar, bölgedeki diğer yerlerin fethedilmesinde ve islamaşmasında etkili olmuşlardır. Bölge halklarının ekseriyetini oluşturan Berberîler’e adil bir şekilde davranan ve onların müslüman olmalarında katkıları bulunan valiler olduğu gibi, aksi tutum ve davranışlar içinde bulunan valiler de olmuştur. Örneğin, Musa b. Nusayr’dan sonra bölgeye gönderilen bazı valilerin gerek vergi toplamada ve gerekse politikada takındıkları sert tutum nedeniyle bilhassa, Haricî fikirlerin etkisinde kalmış olan kabilelerin isyanına yol açtı. Hatta Haricî fikrini savunan

bir grup, Emevîler'den çekindikleri için Arap yarımadasını terk etmek suretiyle VII. Yüzyılın sonunda Fas bölgesine ulaşarak oradaki bazı kabileler arasında fikirlerini yaymaya başladı. Bu şekilde, farklı bir dînî ve siyasî anlayış kazanan Hâricî Berberî kabileleri, Emevî valilerin sert uygulamalarına karşılık isyan etmeyi tercih ettiler ve Emevî yönetimine son verip İdrîsî Devleti'nin kuruluşuna kadar kendi bölgelerinde ayrı ayrı hüküm sürdüler.

Aynı şekilde, Emevîlerden sonra iktidara gelen Abbasî halifeleri ve onların valileri, zaman içerisinde bölge halkına özellikle Hâricîler'e karşı zulüm siyaseti izlemeleri tepkilere sebebiyet vermiştir. Başta Ali oğulları ve taraftarları (Şîâ), olmak üzere, Hâricîler ve çeşitli Arap kabileleri, Abbasî halifeliğine karşı isyan ettiler. Bu isyanların çoğunluğu başarısızlıkla sonuçlansa da, bazı isyanlar neticesinde Rüstemîler (777-909), Midralîler (772-977), Fâtımîler (909-1171) v.b adları günümüze kadar ulaşan devletler kurulmuştur. İdrîsîler Devleti de Abbasîler'in zulmüne karşı çıkarılan bir isyan olan Fah Vak'ası (bazı tarihçilerin ifadesine göre, ikinci Kerbela hadisesi) neticesinde Hz. Ali'nin soyundan İdrîs b. Abdullah tarafından Mağrîb (kuzey Afrîka) bölgesinde kurulan bu devletlerden biri idi.

İslamiyet'in Mağrîb bölgesine yayılmasında gayret gösteren İdrîsîler, asıl güç ve kuvvetlerini Sünnî zümreden özellikle Müslüman Berberîlerden almışlardır. Bu da İdrîsîler devrinde, yeni Müslüman olmuş içteki berberî topluluklar arasında İslam kültürünün yayılmasını sağladı. Nitekim bölgenin en eski sakinlerinden biri kabul edilen Berberîlerin İdrîsîler Devleti'nin kurulmasında, gelişmesinde ve Ehl-î Beyt'e duydukları muhabbet ve saygı hususunda aktif rol almışlardır. Nitekim Bu bağlılık paraya ve şehir isimlerine de yansımıştır. Paralarının üzerinde Hz. Ali'nin ismine rastlanması ve şehir merkezi "*el-Alîyye*" olarak anılması bunun güzel bir örneğini teşkil etmiştir. Ayrıca, İdrîsîler'in Hz. Muhammed (s.a.v)'in soyundan geliyor olmaları birbirlerine düşman kesilen kabilelerin birleşmelerinde ve Hâricîlerin yıkıcı faaliyetlerine karşı halktan destek görmeleri son derece etkili bir faktör olmuştur. İlk defa olarak, I. İdrîs, ova sahil bölgesi ile kırsal bölge arasında diğer bir ifade ile eski medeni bölge ile bedevi halkın yaşadığı bölgeyi birleştirmeyi başarmıştır.

İdrîsîler Hanedanı'nın kurucusu I. İdrîs dönemi, daha çok Mağrîb bölgesinde Kabileler arasındaki bağları güçlendirme ve Abbasîlere karşı ayakta kalma mücadelesi ile geçtiği

için bu dönemde hem siyasi hem de kültür ve uygarlık alanında önemli bir gelişme yaşanmamıştır. Bu anlamda asıl gelişmeler II. İdrîs döneminde yaşanmaya başlamıştır. Kabileler arasındaki bağlar güçlü olduğu için İdrîsîler Hanedanı'nın kurucusu I. İdrîs'in ölümü ile ülke dağılma tehlikesi yaşamadı. Kabileler arasında birlik ve beraberliğin sağlanmış olması II. İdrîs döneminde gerçekleştirilen kültürel gelişmelere olumlu katkı sağlamıştır. Bu gelişmelerin en önemlisi ve günümüze kadar önemini koruyan Fas Şehri'nin kurulmasıdır.

Fas Şehri'ni 192/807 yılında kurmaya başlayan II. İdrîs (el-Ezher), takip eden senede şehrin yapımını tamamlayarak burayı devletin merkezi yapmıştır. Bu şehri cazip bir hale getirmek için saraylar, çarşılar ve meşhur *Şerifler Camîi*'ni yaptırdı. II. İdrîs, Fas Şehri'nde vazirlik, kâtiplik ve kadılık gibi görevleri ihdas ederek devletini Arap-İslam devleti tarzında teşkilatlandırdı ve gerçekleştirdiği fetihlerle ülkenin sınırlarını genişletme siyaseti izleyerek İdrîsîler'i Mağrîb'ül Aksa'nın en güçlü devleti haline getirmeye muvaffak oldu. Fas Şehri, kısa zamanda İfrîkiyye'den ve Müslüman Endülüs'ten gelen muhacirleri cezbeden çok kalabalık bir şehir ve İdrîsîler'in başkenti oldu. Böylece Hz. Peygamber'in (s.a.v) torunları Hasan ve Hüseyin'in neslinden gelen *Şerifler (şürefa)*'in merkezi olan bir şehir hüviyetine bürünmesi bu zamandadır. Bundan sonra *Şerifler*, Fas tarihinde önemli bir yer işgal ettiler.

II. İdrîs'ten sonra gelen hanedan üyeleri Fâtımîler ve Endülüs Emevî devletleri arasında denge siyasetine başvurarak zaman zaman toparlanma süreci yaşamışlardır. Fakat bu durum, uzun soluklu olmamıştır. İdrîsî hanedanının son üyesi olan II. Hasan'ın Endülüs Emevîleri'nin başında bulunan II. Hakem tarafından gönderilen orduya 979 tarihinde yenilmesiyle, Mağrîb bölgesinde yaklaşık iki yüz yıl kadar hüküm süren İdrîsîler Hanedanı yıkılmıştır.

İdrîsîler Döneminde (788-985) emirler, Hz. Ali soyundan geldikleri iddiasında bulduklarından daha çok Şîâ mezhebine meyletteler. Fakat İdrîsîler Devleti'nin bölgeye İslam adına önemli katkıları olduğunu belirten tarihçiler, İdrîsî emirlerinin Zeydîyye mezhebine mensup olduklarını, ancak taasuba kapılmayıp ülkelerinde diğer mezhep mensuplarına da hoşgörülü davrandıklarını ve bilhassa zamanla bölgede hâkim mezhep haline gelecek Malîkî mezhebinin fakihlerine de destek verdiklerini belirtmişlerdir.

Buradan da anlaşılacağı üzere, Şîî bir devlet olarak kurulan İdrîsîler,mezhep ayrımı yapmayı mezhepler arasında kucaklayıcı bir tavır sergilemiştir.

Daha sonraki yıllarda yazılmış tarihlerde ve halk rivayetlerine göre İdrîsîler, özellikle de ilk iki hükümdarı, yani I. Ve II. İdrîs karşımıza birer İslam mücahidi olarak çıkarlar. İki Emirin, İslamîyet'in putperest, Hırîstîyan ve Musevî inancına sahip insanlar arasında yayılmasında büyük bir çaba içerisinde oldukları ifade edilmektedir. İslam'a olan hizmetlerinden dolayı iki hükümdarın mezarına bugün bile fevkalade sevgi ve saygı gösterilmektedir. Bu hürmetlerden anlaşıldığı üzere, İdrîsîler'in bölgedeki İslamlaştırma çabaları olumlu sonuçlar vermiştir. Bu İslamlaştırma mücadelesinin savaşla değil de daha çok kurulan şehirler ve bu şehir merkezlerinde yapılan imar faaliyetleri sayesinde sağlandığını söylemek mümkündür.

KAYNAKÇA

Kitaplar

- Abun-nasr, Jamil M., *A History of The Mağrîb*, II. Baskı, Cambridge University Press, Sydney, 1975.
- Adıgüzel, Adnan, *Mağrîb Medeniyetinin Zirvesi Muvahhîdler (Kuruluş Dönemi)*, Araştırma yayınları, Ankara, 2011.
- Ali Rıza Paşa, *Mir'at-ül Cezayîr (Elveda Cezayîr)*, (trc. Ali Şevki), Tarihçi kitabevi, İstanbul, 2014.
- Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, I, İstanbul, 1976.
- Atterbury, Anson P., *Islam in Afrîka*, Darf Publishers Limited, London, 1987.
- Apak, Âdem, *Anahatlarıyla İslam Tarihi, (Abbasîler Dönemi)*, IV, Ensar yayınları, İstanbul, 2011.
- Arı, Mehmet Salih, *Hâricîler'in Kurduğu Devlet: Rüstemîler*, Ahenk yayınları, Van, 2007.
- Belâzurî, Ebü'l-Abbas Ahmed b. Yahya b. Cabîr, (279/892), *Fütûhu'l-Buldân*, (thk. Muhammed Rıdvan), Mısır, (1350/1932), (Selahaddîn el- Müneccîd neşrinden Türkçeye trc. Mustafa Fayda), Siyer yayınları, Ankara, 1987.
- Brignon, Jean, "İdrîsîler", *D.G.B.İ.T*, V, İstanbul, 1986-1990, 310-331.
- Büyükkara, Mehmet Ali, *Ehl-i Beyt ve Ehl-i Devlet [Musa Kasım ile Ali Rızâ Dönemi Şîliği ve Abbasîler]*, İfav yayınları, İstanbul, 2010.
- Bozkurt, Nahide, *Oluşum Sürecinde Abbasî İhtilali*, Ankara, 1997.
- Bosworth, Clifford Edmund, *Doğuştan Günümüze İslam Devletleri (Devletler, Prenslükler, Hanedanlıklar Kronolojik Soy Kütüğü)*, (çev: Hande Canlı), I. Basım, İstanbul, 2005.
- Bosworth, Clifford Edmund, *İslam Devletleri Tarihi (Kronoloji ve Soy Kütüğü el Kitabı)*, (çev: Erdoğan Merçîl; Mehmet İpşirli), Oğuz yayınları, İstanbul, 1980.
- Brelvî, Mahmud, *Islam in Afrîka*, Institute of Islamic Culture Club Road, Lahore, 1964.
- Brockelman, Carl, *İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi*, I, (çev. Neşet Çağatay), Örnek matbaa, Ankara, 1954.
- Cambon, Par Henri, *Histoire Du Maroc*, l'histoire Racontée a Tous, Hachette, 1952.
- Canan, Mehmet Zeki, *İslam Tarihi I*, Yelken matbaa, İstanbul, 1977.

- Ceran, İsmail, *Fas Tarihi*, TTK yay., Ankara, 2012.
- Danışman, Zuhurî, *Büyük İslam Tarihi*, V, Özaydın matbaa, İstanbul, 1971.
- Demircioğlu, Halil, *Roma Tarihi*, Ankara, 1998.
- Ertan, Veli, *Afrika'da ve Avrupa'da İslamiyet*, Bahar yayınevi, II. Baskı, İstanbul, 1968.
- Eickelman, Dale F. *Moroccan Islam*, Modern Middle East Series I, University of Texas Press All Right Reserved, 1942.
- Faga, J.D., *The Cambridge History of Afrîca (Fram c. 500 BC to AD 1050)*, II, Cambridge University Press, Australia, 1978.
- Fığlalı, Ethem Ruhî, *Çağımızda İtikadi İslam Mezhepleri*, İzmir, 2004.
- Güzel, Şehmus, *Cezayîr ve Berberîler*, Doruk yayınları, Ankara, 1997.
- Gözenç, Selamî, *Afrika ÜlkelerCoğrafyası*, İstanbul, 1995.
- Hasan, İbrahim Hasan, *Siyasî-Dînî-Kültürel-Sosyal İslam Tarihi*,(I-VI) I-III-IV,(trc. İsmail Yiğit ve dğr), İstanbul, 1985-86.
- Hasan, Masudul, *History of Islam (Classical Period 571-1258 C.E)* Islamic Publications, Lahore, 1987.
- Harekât, İbrahim, *el-Mağrib abre't-tarih*, I, (95-146),İkinci Basım, Dârülbeyzâ, 1984.
- El-Hamevî, Yakut, Şahabuddîn Ebi Abdîllah, *Mu'cemu'l-Buldan*, (thk. F. Abdülaziz el-Cündî), Cilt:4, Beyrut, 1990.
- Hitti, Philip Khurî, *Siyasî ve Kültürel İslam Tarihi*,(I-IV), II-III.,(çev: Salih Tuğ), Boğaziçi yayınları, İstanbul, 1980.
- Hitti, Philip Khurî, *The Origins of The Islamic State*, I, Ams Press, New York, 1968.
- Hitti, Philip Khurî, *History of The Arabs, (From The Earliest Times To The Present)*, Macmillan Educotion, Tenth Edition, Hong Kong, 1970.
- Hiskett, Mervyn, *The Course of Islam in Afrîca*, Edinburgh University Press, Edinburg, 1994.
- İbnü'l İzarî, Muhammed el-Merâkeşî, 695/1295), *Kitâbu'l-Beyânî'l-Muğrib fi Ahbârî Endelüs ve'l-Mağrib*, I-II,(thk. G.S. Colin-I. Lewi Propençal), Leiden, 1948.
- İbn Hurdazbih, Ebu'l Kasım Ubeydullah b. Abdillah (280/893), *Kitabu'l-Mesâlik ve'l-Memalik* (Ed. M.J. de Goeje), Leiden, 1967.
- İbnü'l-Esîr, İzzüddin Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Cezerî, *el-Kamîl fi't-Tarih*, I-XII, Beyrut, 1965; *el-Kamîl fi't-Tarih Tercümesi*, VI, (çev: Abdullah Köse), Bahar yayınları, İstanbul, 1986.

- İbn Kesîr, Ebu'l-Fîda, *El-Bidaye ve'n-Nihaye*, (774/1372-1373) (I-XIV), (thk. Ahmed Ebû Mülhım-Ali-Necîb Atvî-Fuad es-Seyyid-Mehdî Nasıruddîn-Ali Abdü's-Satir), (*Büyük İslam Tarihi*), X, (çev: Mehmet Keskin), Çağrı yayınları, İstanbul, 1995.
- İbn Haldûn, Ebu Zeyd Veliyüddîn Abdurrahman b. Muhammed, *Mukaddîme*, I, (808/1406), Şark İslam Klasikleri, Ankara, 1988, (Haz: Zakir Kadîrî Ugan ve aynı cildin başka çevirmeni: Turan Dursun, I. Baskı, Onur yayınları, İstanbul, 1977).
- İbn Haldûn, *Mukaddîme*, II, (Haz: Süleyman Uludağ), I. Basım, Dergâh yayınları, İstanbul, 1983.
- İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber ve dîvânü'l-mübtede' ve'l-haber fî eyyâmi'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve men âsararahum min zevi's-sultân'l-ekber*, (I-IV), IV, 12-17; IV, 216-220, Beyrut, 1284.
- İmamüddin, S. Muhammed, *Endülüs Siyasî Tarihi (710-1613)*, (Terc. Yusuf Yazar), Rehber yayınları, Ankara, 1990.
- Kapanşahîn, Muhîttîn, *Ağlebîler(800-909)*, Yalın yayıncılık, İstanbul, 2013.
- Laroui, Abdullah, *The History of the Mağrib*, Princeton University Press, New Jersey, 1970.
- Lewis, B,[vd.]; The Cambridge History of Islam (I-IV),[çev: Hamdi Aktaş vd.],*İslam Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, I, Hikmet yayınevi, İstanbul, 1988.
- Lewis, Bernard, *The Arabs in History*, Oxford University Press, New York, 1993.
- Lewis, Bernard, *Tarihte Araplar*, (çev: Hakkı Dursun Yıldız), İ.Ü.E.F yayınları, IX, 1979.
- Makdîsî, Şemsüddîn Ebu Abdîllah Muhammed b. Ahmed Ebî Bekr (380/1000 civarı), *Kitâbu Ahsenî't-Tekasîm fî Ma'rifeti'l-Ekalim* (Ed. M.J. de Goeje), Leiden, 1967; *İslam Coğrafyası, (Ahsenü't-Takasîm)*, (çev: Ahsen Batur), Selenga yayınları, İstanbul, 2015.
- Mûnis, Hüseyin, *Tarihu'l-Mağrib*, Beyrut, 1992.
- Miege, Jean-Louis, *Le Maroc*, Paris, 1966.
- Nasrullah, Sa'dun Abbas, *Devletü'l-Edarîse fî'l-Mağrib*, Darü'n-Nehdatî'l-Arabîyye, Beyrut, 1987.
- Nacî, Hikmet, *Tarih Boyunca Kuzey Afrika ve Berberîler*, Sulhi Garan matbaası, İstanbul, 1955.
- Onat, Hasan, *Emevîler Devri Şîî Hareketleri ve Günümüz Şîîliği*, Ankara 1993.
- Öztuna, Yılmaz, *İslam Devletleri*, I, Kültür Bakanlığı yayınları, Ankara, 1989.

- Özdemir, Mehmet, “Endülüs’ün Yıkılış Süreci Üzerine Mülâhazalar”, *Endülüs’ten İspanya’ya*, Türkiye Diyanet Vakfı yayınları, Ankara, 1996.
- Öz, Mustafa, *Başlangıçtan Günümüze Şiilik ve Kolları*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2011.
- Öz, Şaban, *İslam Tarihi*, II. Baskı, Çizgi yayınları, 2013.
- Poole, Lane, *Düvel-î İslamîyye*, (Osmanlı Tercümesi: Halil Edhem), Milli matbaa, İstanbul, 1928.
- Sarıçam, İbrahim, *Emevî-Haşîmi ilişkileri*, Ankara, 1997.
- Sabri, Sahîbzada Masud-ul-Hasan Khan, *History of Muslim Spain*, Lahore, 1991.
- Sanders, Paula, *Ritual, Politics and City in Fâtımîd Cairo*, State University of Newyork Press, New York, 1994.
- Selâvî (Nâsırî), Ebü'l-Abbas Ahmed b. Halid, *Kitâbü'l-İstiksâ li ahbârî'd-düvelî'l-Mağribî'l-aksa*, I-VIII, (nşr. Cafer en-Nâsırî-Muhammed en-Nâsırî), I, Dârülbeyzâ, 1955.
- Sehl, er-Razî, Ahmed b., *Ahbaru Fâh ve Haberu Yahya b. Abdilah ve idrîs b. Abdillah*, (thk. Mahir Cerrar), Beyrut 1995.
- Şakir, Mahmut, *Hz.Âdem'den Bugüne İslam Tarihi*, (I-VIII), IV, (çev. Ferit Aydın), Kahraman yayınları, İstanbul, 1993.
- Şeşen, Ramazan, *İslam Medeniyeti Tarihi*, İsar yayınları, İstanbul, 2012.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr,(310/922) *Tarihu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, (thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim),I-XI., Beyrut, 1387/1967;(Tarih-i Taberî Tercümesi),[y.y, t.y], İstanbul Ofset Tesisleri yayınları, III.; ayrıca, ed. M.de Goeje, I-III, Leiden 1879-1881.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr,(310/922), *Tarihu't-Taberî*(nşr.,M. Eb'l-Fazl İbrahim),cilt: VI, Beyrut, 1967.
- Ülkü, Hayati, *Başlangıçtan Günümüze Kadar İslam Tarihi*, VI. Baskı, Çile yayınları, İstanbul, 1982.
- Yıldız, Hakkı Dursun(Editör), *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, (I-XIV), V, VII, İstanbul 1987.
- Yazılıtaş, Nihat, *Fâtımî Devleti Tarihi*, Kriter yayınları, İstanbul, 2010.
- Yazılıtaş, Nihat, *Fâtımî Devleti'nde Türkler*, T.T.K, Ankara, 2009.
- Watt, W. M., *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, (Terc. E. R Fığlalı), Ankara, 1981.
- Zeydan, Corcî, *Medeniyet-i İslamiye (Tarihi-İslam Medeniyeti Tarihi) I*,(trc. Zeki Megamiz), İstanbul, 1971.

Ziya Paşa, (asıl adı: Abdülhamîd Ziyaeddîn), *Endülüs Tarihi*, (Osmanlıca çev: Yasemin Ödük), Selis Kitapları, İstanbul, 2004.

Zorlu, Cem, *Abbasîlere Yönelik Dînî ve Siyasî isyanlar*, Ankara okulu yayınları, Ankara, 2001.

Sürelî Yayınlar

Azimli, Mehmet, "Ehl-i Beyt'in Kurduğu ilk Devlet: İdrîsîler", *Dicle üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt:5, Sayı:1, 2003, 1-14.

Çelik, Aydın, "Fâtımîler Devleti'nin Kuruluşu", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 15, Sayı: 2, Elazığ, 2005,(433-453).

Doğan, İsa, Zeydîye Mezhebi, *On Dokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: ?, Sayı: 3, Samsun,1989, 82-107.

Gökalp, Yusuf, Zeydîye Mezhebinin Doğuşu, Teşekkül Süreci ve Tarihçesi, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 7, Sayı: 2, Adana, 2007, 55-93.

Söylemez, M. Mahfuz, "İlk Hâricî Devlet: Rüstemîler (160-297 /777 -909)", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: XXXVIII, Sayı: 1, Ankara, 1988, (457-478).

Yaşaroğlu, Hasan, Taberistan ve Deylem Zeydîliği, *İslami İlimler Dergisi*, Cilt: 6, Say: 11, 2011, 219-230.

Yıldız, Harun, "Ali Yahya Muammer'in Çalışmalarında İbâdîlik", *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları*, cilt: VIII, sayı: 1, 2015, s. 7-51.

Diğer Yayınlar

Adıgüzel, Adnan, Abdülmümin b. Ali Döneminde Muvahhîdler Devleti, *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Ankara, 2005, (Basılmış Doktora Tezi).

Azimli, Mehmet, *Abbasî Dönemi Şîî Karakterli İsyenlar*, Konya, 1994, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).

Basset, Rene, "İdrîsîler", *İ.A.*, V/2, İstanbul, 1987, 937-938.

Basset, Rene, "İdrîs II", *İ.A.*, V/2, İstanbul, 1987,935-936.

Basset, Rene, "Berberîler", *İ.A.*, II, İstanbul, 1986, 530-534.

Dursun, Davud, "Afrîka", *DİA.*, I, 428-435.

Erinç, Sırrı, "Fas-Fîzîkî ve Beşerî Coğrafya", *DİA.*, XII., 184-188.

Gökalp, Yusuf, "Zeydîye", *DİA.*,44, 328- 331.

Harekât, İbrahim, "Mağrîb" *DİA.*, XXVII, Ankara, 2003, 314-318.

Harekât, İbrahim,"Fas", *DİA*, XII., İstanbul, 1995, 188-190.

Harekât, İbrahim," Fas-Kültür ve Medeniyet-Dînî Hayat", *DİA.*, XII, 196-199.

Köksal, Mustafa Kemal, Fâtımî Devleti'nin Kuruluşu, *Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İstanbul, 1989,(Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).

Özaydın, Abdülkerim, "Ağlebîler", *DİA.*, I, 475.

Özkuyumcu, Nadîr, Fethinden Emevîler'in Sonuna Kadar Mısır ve Kuzey Afrika (18-132/639-750), *Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İstanbul,1993, (Basılmamış doktora Tezi).

Rezuk, Muhammed, "İdrîsîler", *DİA*, XXI., İstanbul, 1995, 495-497.

Rezuk, Muhammed," İdrîs I", *DİA*, XXI.,İstanbul, 1995, 480-481.

Rezuk, Muhammed," İdrîs II", *DİA*, XXI., İstanbul, 1995, 483.

Yıldız, Hakkı Dursun, "Berberîler", *DİA.*, V, İstanbul, 1992, 478-483.

Yver, G., "Fas", *İA.*, IV., İstanbul,1977, 473-487.

Yver, G., "Mağrîb", *İA.*,VII, Eskişehir, 1997, 142-143.

Yver, G., "Berberîler", *İA*, İstanbul, 1986, II, 525-525.

ÖZGEÇMİŞ

İlhan YAKUT, 1988 yılında Batman'ın Hasankeyf ilçesinde dünyaya geldi. 2006 yılında Batman Gazi Lisesi'nden mezun olan YAKUT, 2008 yılında Sakarya Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih bölümüne yerleşti. Mezun olduğu 2012 yılında aynı Üniversite'nin Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Ortaçağ Bilim Dalı'nda yüksek lisans Programı'na yazıldı. 2017 yılının Ağustos'unda Yüksek Lisans Programını tamamladı.

